

BRONCOMMENTAREN

X

De registers van de Dienst voor het Stoomwezen 1856-1924

door

H.W. Lintsen

Inhoud

1. Inleiding	7
a. Een historische situering	7
b. Een visuele kennismaking	7
2. De administratieve ontstaansgeschiedenis van de registers van de Dienst voor het Stoomwezen	13
a. De formele grondslag	13
b. De uitvoeringsbesluiten en -procedures	13
c. De betrouwbaarheid van de informatie uit de registers	15
3. Verwijzende notities	15
a. Vindplaatsen	15
b. Aanvullende bronnen	15
1. Gerelateerde bronnen	15
2. Toetsingsbronnen	16
c. Literatuur	17
1. Andere gidsen en commentaren	17
2. Enkele recente historische studies van belang voor een goed begrip van de historische situering van het Stoomwezen en de registers	17
3. Enkele administratief-juridische publikaties van belang voor een goed begrip van de concrete totstandkoming van de registers	17
4. Enkele historische studies waarin van de registers gebruik is gemaakt	17
4. Mogelijke gebruikswijzen van de registers in het historisch onderzoek	18
Noten	18

1. Inleiding*

a. Een historische situering

In 1816 ontplofte de ketel van de Phoenix, de stoomboot die voer tussen Norwich en Yarmouth in Engeland. Het ongeluk, waarbij diverse passagiers het leven verloren, bracht de publieke opinie in beroering en leidde tot een onderzoek. De oorzaak werd onder meer gezocht in een verkeerde constructie van de ketel en het gebruik van inferieure materialen. Bovendien beschuldigde men de stuurman ervan de veiligheidskleppen te hebben 'overladen' om een hogere snelheid te bereiken en een andere boot te passeren.

In Nederland was het onderzoek voor de Minister van het Publieke Onderwijs, de Nationale Nijverheid en de Koloniën mede aanleiding om in 1823 de Koning voor te stellen toezicht uit te oefenen op het gebruik van stoomketels¹. Hij wilde zich daarbij niet beperken tot stoomschepen. Fabrieken en werkplaatsen moesten volgens hem eveneens onder het toezicht vallen.

Dit resulteerde in de eerste bepalingen op het gebruik van stoomketels in ons land. Bij Koninklijk Besluit van 6 mei 1824 nr. 86 werd bepaald, dat iedereen met het voornemen om een stoomketel te installeren de plicht had hiervan aangifte te doen bij de overheid. De Minister diende daarop een onderzoek te gelasten naar de kwaliteit en de veiligheid van de ketel, een onderzoek dat ieder jaar herhaald moest worden. Bovendien stelde het Koninklijk Besluit specifieke eisen, zoals de aanwezigheid van twee veiligheidskleppen en het verbod van ketels van gegoten ijzer in stoomboten.

Opmerkelijk is dat Nederland een van de weinige landen was waar de overheid het toezicht verzorgde². In de meeste Europese landen berustte het toezicht geheel of gedeeltelijk bij particuliere organisaties, bijvoorbeeld van keteleigenaars of verzekeringsmaatschappijen. Het toezicht was soms officieel opgedragen aan deze organisaties. In andere gevallen werd degene die zich aan het particuliere toezicht onderwierp geheel of gedeeltelijk vrijgesteld van staats-toezicht.

De wettelijke bepalingen veranderden in Nederland een aantal malen. Soms was een calamiteit daartoe de aanleiding. Zo leidde een ongeval op de stoomboot Mercurius tussen Antwerpen en Gent, dat vijf slachtoffers eiste, in 1829 tot het opmerkelijke verbod van hoge-druk-ketels op stoomboten. Dit werd vervolgens weer ongedaan gemaakt in 1833. Andere beperkende bepalingen kwamen er voor in de plaats. In 1869 werd het toezicht op en de veiligheid van stoomketels voor het eerst bij wet geregeld, zonder dat dit ingrijpende consequenties had.

Inmiddels, in 1855, had men het toezicht toevertrouwd aan daarvoor speciaal aangestelde ambtenaren. Tot dat jaar deed de rijksoverheid een beroep op enkele deskundigen, die de inspectie van de ketels naast hun hoofdfunctie uitvoerden. In de tweede helft van de 19e eeuw nam het toezicht snel in omvang toe, daar het aantal ketels 'explosief' steeg. Nederland schakelde over van wind- (en water)energie op stoom. Zo bestond in 1850 90% van het opgestelde industriële vermogen uit water-, maar vooral windmolens. Slechts 10% was stoomkracht. In 1890 was de situatie tegenovergesteld: 20% wind (en water) en 80% stoom.

Een tweede Stoomwet kwam tot stand in 1896. Belangrijk bij deze wet was, dat niet langer alleen het gebruik van stoomketels onder toezicht werd gesteld, maar ook de daarmee verbonden onderdelen, met name voorverwarmers, stoomverhitters en stoomvaten. De eerste Stoomwet heeft slechts 27 jaar gefunctioneerd, de tweede meer dan het dubbele aantal jaren. Pas in 1953 is de wet uit 1896 door de thans geldende vervangen.

Men zou kunnen verwachten dat de Stoomwet zich in nauwe samenhang ontwikkelde met de Fabriekswet van 1875 (*Staatsblad* nr. 95, vanaf 1896 herdoopt in *Hinderwet*), de Arbeidswet van 1889 (*Staatsblad* nr. 48) en de Veiligheidswet van 1895 (*Staatsblad* nr. 137). Dit blijkt niet het geval te zijn. Uit het Stoomwezen kwamen nauwelijks stimulansen voor de totstandkoming van deze wetten. Omgekeerd hadden deze wetten weinig invloed op de wijze van toezicht op de stoomketels. De Dienst voor het Stoomwezen leidde zijn eigen leven en had een eigen traditie. Het Stoomwezen stond aan het eind van de 19e eeuw in hoog aanzien.

b. Een visuele kennismaking

Over de periode 1856-1924 bestond er een registratie van stoomketels in de vorm van leggers, ook wel registers genoemd. Na 1924 vond registratie plaats op losse kaarten, die na het slopen van de ketel werden vernietigd. Tijdens de Tweede Wereldoorlog is de registratie gewoon doorgegaan. Op dit moment zijn er plannen deze vorm van handmatige registratie te automatiseren.

Afbeelding 1: Fragment uit het register 1856-1858, provincie Friesland, linkerpagina. ARA, Ar-
 chief Hoofdingenieur voor het Stoomwezen, inv.nr. 1 (foto: ARA).

3	Leeuwarden.	H. J. Baas, nuyth.	Grutterij.	1	8	1	1851) 11 April. oppoort. om te zoeken en meer beu...
11	aan den IJerdam nabij het Slat, onder de ronsewilt Krommumer Oudehaant en Nieuwvold.	Sonste G. B. G. van Oronder...	Roetjagery Tegelwaterm. len en Rood. maktory en oed molen	x	18	2	29 July. Meem storting met ... totals geplante met ... storting met totte oppoort, oed opge...
12	Enock	G. N. P. ...	Grutterij	1	8	1	12 April. onderzocht en over beu... Derw. opge Hoer fluit en londerp geplante...
13	Edess	J. H. H. ... overz...	Polijmery en Keru...	1	16	1	12 April. oppoort. om hoorden prop. nog niet ge plant. Blust sulke over Derw. opge...
10	Sybrantje, Huus (by Dookum)	J. H. A. Loby	Cichorij fabriek	1	6	1	
9	Dookum.	J. R. Dykstra	Grutterij.	1	8	1	

Friesland

Afbeelding 2: Fragment uit het register 1856-1858, provincie Friesland, rechterpagina. ARA, Archief Hoofdingenieur voor het Stoomwezen, inv.nr. 1 (foto: ARA).

<p>7</p> <p>14 april ondersoeking gebouwen beenden, 15 alle bevinge opgezonden.</p> <p>6 Oct. ondersoeking van de beenden te Wierden, funderingsplaat eigenaar, gebouwen, met bevinge deen, gelyke gebouwen, beendingen, gelyke beenden, alle alle beenden, bevinge deen, opgezonden, 22 Oct.</p> <p>16 Junij 1858, eigen brief geantwoord. Het was een peltkamer by de bevinge, met opgezonden, 22 Oct.</p> <p>6 Oct. ondersoeking van de beenden, alle alle beenden, 25 Oct.</p>	<p>26 Julij 1858 ondersoeking van de beenden, alle alle beenden, 25 Oct.</p> <p>29 Junij 1858 ondersoeking van de beenden, alle alle beenden, 25 Oct.</p> <p>28 Junij 1858 ondersoeking van de beenden, alle alle beenden, 25 Oct.</p> <p>20 Junij 1858 ondersoeking van de beenden, alle alle beenden, 25 Oct.</p>	<p>25 Februarij ondersoeking van de beenden, alle alle beenden, 25 Oct.</p> <p>11 Sept. ondersoeking van de beenden, alle alle beenden, 25 Oct.</p> <p>10 Sept. ondersoeking van de beenden, alle alle beenden, 25 Oct.</p> <p>10 Sept. ondersoeking van de beenden, alle alle beenden, 25 Oct.</p> <p>10 Sept. ondersoeking van de beenden, alle alle beenden, 25 Oct.</p> <p>10 Sept. ondersoeking van de beenden, alle alle beenden, 25 Oct.</p>
--	---	---

Uit de periode 1856-1870 zijn drie registers bewaard gebleven. De afbeeldingen op blz. 8 en 9 tonen twee bladzijden uit het oudst bewaarde register (1856-1858). De ketels werden naar provincie ingeschreven, waarbij de ketels van de stoomboten een afzonderlijke categorie vormden. De provincies Noord-Brabant en Limburg ontbreken in deze registers.

De gegevens in de registers werden in kolommen gerangschikt.

Kolom 1: Provincie.

Kolom 2: Volgnummer.

Ketels werden per provincie chronologisch ingeschreven met een oplopend volgnummer. De scheepsketels hadden een eigen nummering los van die van de landketels.

Kolom 3: Gemeente.

Vermeld werd de vestigingsplaats en daar waar sprake was van een gehucht, de gemeente waaronder dit viel. Soms werd ook de straatnaam vermeld, vooral bij de grotere steden. Bij de boten betrof het de gemeente waar de rederij of de eigenaar was gevestigd.

Kolom 4: Naam bedrijf en/of eigenaar.

Kolom 5: Aard bedrijf.

Aanduiding van het soort bedrijf. In het geval van een stoomboot, de naam van de boot en de dienst waarop deze voer. Soms ook een nadere aanduiding van de toepassing van het stoomtuig, bijvoorbeeld waterpomp.

Kolom 6: Aantal aangesloten werktuigen.

Het betrof het aantal stoommachines dat aan de ketel of ketelgroep gekoppeld was

Kolom 7: Het vermogen.

De opgave van het vermogen geschiedde in paardekrachten. Daar de opgave in hoofdzaak verstrekt werd door de leveranciers of de fabrikanten, zijn deze gegevens niet geheel betrouwbaar en vergelijkbaar.

Kolom 8: Het aantal ketels.

Meestal betrof het een ketel, soms meerdere ketels per bedrijf, die al of niet in een ketelgroep waren ondergebracht. Met indexletters werd in enkele gevallen onderscheid gemaakt tussen de ketels in een groep.

Kolom 9: Een kolom waarin – zo er iets vermeld werd – vaak een jaartal was opgenomen. De betekenis van dit jaartal is vermoedelijk de datum van de eerste controle of van de afgifte van de akte.

Verdere kolommen: In de resterende kolommen zijn summier gegevens over de periodieke controles vermeld.

Vanaf de indeling van het Rijk in vijf districten – in 1870 – hielden de inspecties er per district vijfjaarlijkse registers op na. De indeling van de registers bleef tot 1900 onveranderd. Daarna kwamen er enkele veranderingen, die hieronder zijn aangegeven. De afbeeldingen op blz. 11 en 12 tonen twee bladzijden uit het register van het 2e district (Zuid-Holland) over de jaren 1876-1880.

De registers vanaf 1871 bevatten een groot aantal kolommen die ook voorkomen in de registers uit de periode 1856-1870. Daarnaast zijn er enkele nieuwe kolommen.

Kolom 1: Volgnummer.

Kolom 2: Gemeente.

Kolom 3: Naam bedrijf en/of eigenaar.

Kolom 4: Aard bedrijf.

Kolom 5: Aantal ketels.

Kolom 6: Verwarmd oppervlak in 'vierkante meters' (m²).

Kolom 7: Bouwjaar.

Naast bouwjaar werden eventueel ook de jaren van verbouwing en reparatie opgegeven.

Kolom 8: Stoomdruk.

De opgave van de stoomdruk is in 'atmosferen' (atm.). Vermoedelijk is een groot aantal opgaven omgerekend van de in Engeland gebruikelijke eenheid 'pound per square inch' naar 'atm', waarbij de gebruikte omrekeningsfactor vermoedelijk 1 pound/square inch = 0,0685 atm. bedroeg. Dit zou de wat eigenaardig aandoende opgave van druk in atm. in 3 of zelfs 4 decimalen achter de komma verklaren.

Kolom 9: Naam bouwer.

Opgave van de naam van het bedrijf dat de ketel bouwde, eventueel ook van het bedrijf dat de ketel verbouwde en repareerde.

Kolom 10: Aantal aangesloten werktuigen.

Deze kolom vervalt vanaf 1900.

Afbeelding 3: Fragment uit het register 2e district (Zuid-Holland), 1876-1880, linkerpagina. ARA, Archief Hoofdingenieur voor het Stoomwezen, inv.nr. 6 (Foto: Technische Universiteit Eindhoven).

110	Wester	Stoomloper Typepompe	pompe	1	6	1878	210	Engeland	1	2	1878	1878
111	Maasland	J. H. Meuse	stroomer	1	55	1878	300	Regenbank in Maasland Bilthoven	1	20	1878	1878
112	Londen	J. H. Meuse	voelvoering	1	4	1878	210	W. J. Meuse J. H. Meuse	1	15	1878	1878
113	De Burcht	J. H. Meuse	voelvoering	1	4	1878	210	W. J. Meuse J. H. Meuse	1	15	1878	1878
114	Abbeville	Koninkrijk de Du Bouché deid	voelvoering	1	34	1878	210	W. J. Meuse J. H. Meuse	1	15	1878	1878
115	31	J. H. Meuse	voelvoering	1	55	1878	300	W. J. Meuse J. H. Meuse	1	20	1878	1878
116	31	J. H. Meuse	voelvoering	1	55	1878	300	W. J. Meuse J. H. Meuse	1	20	1878	1878

Afbeelding 4: Fragment uit het register 2e district (Zuid-Holland), 1876-1880, rechterpagina. ARA, Archief Hoofdingenieur voor het Stoomwezen, inv.nr. 6 (Foto: Technische Universiteit Eindhoven).

1876	1877	1878	1879	1880
...
...
...
...
...
...
...
...
...

Kolom 11: Vermogen.

Daar de opgave van het vermogen door leveranciers en fabrikanten als onbetrouwbaar werd beoordeeld, ging men er toe over het vermogen in nominale paardekrachten op te geven. Dit leidde men af uit het verwarmd oppervlak van de ketel. Voor verticale ketels werd één vierkante meter gelijk gesteld met één nominale paardekracht, voor andere ketels werd anderhalve vierkante meter gelijk gesteld met een nominale paardekracht. Vanaf 1900 vervalt deze kolom.

Kolom 12: Een kolom, waarin – zo er iets vermeld werd – vaak een jaartal was opgenomen. De datum heeft vermoedelijk betrekking op de eerste controle of op de afgifte van de eerste akte. Verdere kolommen: De summiere samenvattingen van de bevindingen bij de periodieke controles.

De betekenis van een aantal afkortingen in de registers kan nader aangegeven worden, zoals:

m/c	met condensator
z/c	zonder condensator
Cp en Comp.	compound machine (d.w.z. twee-cylinder machine)
Bin.	Binnenlands fabrikaat
Bt.	Buitenlands fabrikaat
Opgez.	opgezonden
Afk.	afkomstig

De betekenis van een aantal andere, zoals 'BC', 'BH', 'BH' is niet duidelijk.

2. De administratieve ontstaansgeschiedenis van de registers van de dienst voor het stoomwezen

a. De formele grondslag

Het 'Besluit houdende daarstelling van voorloopige veiligheidsmaatregelen bij het aanwenden van stoomwerktuigen', 6-5-1824, *Staatsblad* nr. 32.

Het 'Besluit houdende wijziging der vroeger voorgeschrevene veiligheids-maatregelen bij het aanwenden van stoomwerktuigen', 26-9-1833, *Staatsblad* nr. 58.

Het 'Besluit houdende bepalingen nopens het onderzoek der daarbij vermelde stoomtuigen en het toezigt op hun gebruik', 24-5-1855, *Staatsblad* nr. 40.

De 'Wet regelende het toezigt op het gebruik van stoomtoestellen', 28-5-1869, *Staatsblad* nr. 97.

Het 'Besluit tot uitvoering der wet van 28 mei 1869, regelende het toezigt op het gebruik van stoomtoestellen', 24-9-1869, *Staatsblad* nr. 154.

De 'Wet houdende regeling van het toezicht op het gebruik van stoomtoestellen', 15-4-1896, *Staatsblad* nr. 69.

Het 'Besluit tot uitvoering der Stoomwet (wet van 15 april 1896)', 19-10-1896, *Staatsblad* nr. 163.

Het 'Besluit tot vaststelling van eene instructie voor de ambtenaren, bedoeld in art. 7 der Stoomwet (wet van 15 april 1896)', 14-1-1897, *Staatsblad* nr. 45.

Wet van 25 maart 1953, regelende het toezicht op het gebruik van stoom- en dampstoestellen, *Staatsblad* nr. 179.

Besluit van 22 december 1953 tot vaststelling van een algemene maatregel van bestuur tot uitvoering van de artikelen 2, 3, 4, 6, 11 lid 3 en 21 van de Stoomwet, *Staatsblad* nr. 587.

b. De uitvoeringsbesluiten en -procedures

Spoedig na het stoombesluit van 1824 stelde de Koning A. de Wit aan als inspecteur bij de Rijksoverheid uitsluitend belast met het inspecteren van de stoomketels. De Wit was expredikant en deskundige op het gebied van de werktuigbouwkunde. Hij overleed reeds in 1826.

Daarna – tot het midden van de negentiende eeuw – droeg de overheid het toezicht op aan personen die op grond van hun achtergrond en functie geacht werden een zekere praktische en theoretische deskundigheid te hebben van de stoomtechniek. Dit waren onder andere ingenieurs van de mijnen en constructeurs van werktuigbouwkundige werkplaatsen. Het toezicht was voor hen een nevenfunctie.

In 1855 was er weer sprake van overheidsfuncties speciaal bestemd voor het toezicht (*Staats-*

blad 1855, nr. 40). Het betrof hier de functies ingenieur der eerste klasse, ingenieur der tweede klasse en adspirant-ingenieur. P.J.J. Bogaert en A.A.C. de Vries Robbé werden in hetzelfde jaar als ingenieur der eerste klasse benoemd. De Vries Robbé had zijn praktische opleiding bij de Maatschappij voor Scheeps- en Werktuigbouw 'Feijenoord' genoten en had het gebracht tot chef van de werkplaats van de Hollandsche Spoorwegmaatschappij te Haarlem. Bogaert, oud artillerie-officier, was ingenieur der mijnen en commissaris van de Koning bij de Domaniale Steenkolenmijnen geweest. Beiden hadden reeds eerder inspectiewerkzaamheden verricht.

De aanstelling van deze twee ingenieurs wordt algemeen gezien als het begin van de Dienst voor het Stoomwezen. Aanvankelijk werden de provincies over de twee ingenieurs verdeeld. Bogaert: Noord-Brabant en Limburg, in 1859 ook Zeeland. De Vries Robbé: de rest van het land.

Vanaf 1870 werd het Rijk in vijf districten onderverdeeld, te weten:

- het 1e district, bestaande uit de provincies Noord-Brabant, Limburg en Zeeland met als standplaats Maastricht;
- het 2e district, bestaande uit de provincie Zuid-Holland met als standplaats Rotterdam;
- het 3e district, bestaande uit de provincie Noord-Holland met als standplaats Amsterdam;
- het 4e district, bestaande uit de provincies Gelderland en Utrecht met als standplaats Ede, vanaf 1881 Arnhem;
- het 5e district, bestaande uit de provincies Drenthe, Friesland, Groningen en Overijssel met als standplaats Zwolle.

Na een aantal verschuivingen kwam in 1898 een indeling in zes districten tot stand met de ook thans nog bestaande districtskantoren in Breda, Dordrecht, Rotterdam, Amsterdam, Arnhem en Groningen⁴. De districtsgrenzen zijn sindsdien regelmatig gewijzigd. Van 1906 tot 1953 heeft zelfs een zevende district bestaan met districtszetel 's-Gravenhage.

Het toezicht op de stoomketels leidde tot een inventarisatie en registratie van stoominstallaties, aanvankelijk nog onregelmatig, vanaf 1856 continu.

De eigenaar van de ketel deed aangifte bij de gouverneur van de provincie van zijn voornemen om een stoominstallatie (stoomketel en stoommachine of alleen een stoomketel) te plaatsen. In de aangifte werd melding gemaakt van het soort ketel, de bouwer, de afmetingen, de druk, het aantal veiligheidskleppen en enkele andere karakteristieken. Het vermogen van de stoommachine werd opgegeven, evenals de functie van de stoominstallatie. Soms motiveerde de eigenaar de aanschaf van de stoominstallatie.

De gouverneur van de provincie stuurde de aangifte door naar de Minister van Binnenlandse Zaken. Hierna ontstond een correspondentie tussen de ambtenaren op het Ministerie en de ambtenaren van het Stoomwezen, hetgeen resulteerde in een inspectie door laatstgenoemden. Na de inspectie werd een rapport opgesteld, dat mogelijk kon leiden tot wijzigingen aan de installatie door de eigenaar. Indien de installatie veilig werd bevonden, stuurde de Minister twee vergunningen naar de gouverneur, de ene voor de betrokken gemeente, de andere voor de eigenaar. De eigenaar was verplicht de vergunning duidelijk zichtbaar in de buurt van de stoommachine op te hangen.

Vanaf 1869 geschiedde de aanmelding van de stoominstallatie direct aan de Minister.

Een aantal gegevens over de stoominstallaties werd opgenomen in een register dat de ambtenaren van het Stoomwezen aanlegden. In het boek van Piepers, *Bijdrage tot de geschiedenis van het toezicht op het Stoomwezen in Nederland* uit 1914 is sprake van een centrale registratie van stoomketels over de periode 1826 tot en met 1847 (p. 139). Pogingen om dit register in de archieven terug te vinden, zijn tot nu toe vruchteloos geweest.

In 1851 verzocht de Minister van Binnenlandse Zaken aan de gouverneurs in de provincies om opgave van de stoomketels met vermelding van naam van de eigenaar, gemeente, aard van het bedrijf (of in geval van een stoomboot: naam van de boot en de dienst), aantal ketels, aantal aangesloten stoomwerktuigen, het vermogen van de stoomwerktuigen in paardekrachten en eventuele opmerkingen. De vindplaats van deze opgave is vermeld in par. 3. 'Verwijzende notities' van dit broncommentaar.

Ook provincies blijken incidenteel lijsten van stoomwerktuigen te hebben aangelegd, hetgeen vermoedelijk samenhangt met de intermediaire functie van de gouverneur. Zo bestaat er een 'Register der Geadmitteerde Stoomwerktuigen in de Provincie Overijssel 1830-1856' (Rijksarchief in Overijssel, Archief Provinciaal Bestuur, Varia, inv.nr. 224). De reden voor de aanleg van dit register is niet achterhaald.

Vanaf 1856 werd er een aaneengesloten reeks van registers aangelegd door de Dienst voor het Stoomwezen. Deze is echter niet voor alle districten compleet bewaard gebleven. De aard van de verzamelde gegevens verschilt in de periode 1856-1870 ten opzichte van de periode 1871-

1924 (zie hierboven). De gegevens over de periodieke controles van de ketels werden in de loop van de jaren uitgebreider vermeld. Het zijn deze registers, die in dit broncommentaar centraal staan.

c. De betrouwbaarheid van de informatie uit de registers

Het toezicht op de stoomketels was zeer effectief. De Dienst voor het Stoomwezen had een goede naam en stond bekend als consciëntieus. Wij kunnen dan ook verwachten dat nagenoeg alle ketels in Nederland vanaf 1855 geregistreerd zijn. Toch komen wij een enkele keer een ketel tegen in de overheidsarchieven (bijvoorbeeld m.b.t. de Hinderwet) die niet in de registers is opgenomen.

Er kon verder een tijdsverschil bestaan tussen de datum van de ketelkeuring of de afgifte van de akte en de datum van de ingebruikneming. Dat verschil bedroeg soms meer dan een jaar.

Over de betrouwbaarheid van het vermogen en de stoomdruk: zie de opmerkingen bij de betreffende kolom in par. 1.b.

3. Verwijzende notities

a. Vindplaatsen

Het merendeel van de registers over de periode 1856-1924 bevindt zich in het Algemeen Rijksarchief (ARA), Tweede Afdeling te Den Haag, en wel in het Archief van de Hoofdingenieur van de Dienst voor het Stoomwezen (1855-1925). Het betreft hier duplicaten van de originele registers, die er niet meer zijn.

In de Rijksarchieven van de provincies Zuid-Holland en Gelderland bevinden zich registers van de districtingenieurs, en wel in de Archieven van de District-Ingénieur van respectievelijk de provincie Zuid-Holland en de provincies Gelderland en Utrecht. Enkele registers zijn niet teruggevonden. Zo ontbreken uit de beginperiode de registers van de provincies Noord-Brabant en Limburg. Deze provincies vielen onder inspecteur Bogaert en diens registers zijn helaas onvindbaar gebleken.

Na 1924 werden de gegevens bijgehouden op losse kaarten in een zogenaamd ringbandregister. Nadat de ketel gesloopt was, werd de kaart vernietigd. Van het merendeel van de ketels na 1924 bestaat dus geen kaart meer. Wel zijn op andere plaatsen documenten over deze ketels te vinden (zie par. 3.b.1.).

De toegankelijkheid van de registers laat te wensen over. De enige ordening van de ketels is naar provincie, naar het onderscheid tussen land- en stoombootketels en naar de volgorde van aanmelding.

Voor de stoomboten is de toegankelijkheid van de registers vergroot door de bronnenpublicatie van M.J. Bottema, *Nederlandse stoomboten 1856-1925*, deel I t/m IV (Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, 's-Gravenhage 1984). De publicatie bevat een alfabetisch register van alle stoomboten, die in de registers tussen 1856 en 1925 voorkomen en voor elk van de schepen een aantal technische en geschiedkundige bijzonderheden. Zij is onder andere te vinden in de bibliotheek van het ARA.

Voor de landketels is een aantal registers in bewerking, waarbij ordening naar bedrijfstak en bedrijfsgroep plaatsvindt. Het betreft vooralsnog de registers, die betrekking hebben op de perioden 1856-1858, 1859-1867, 1868-1870, 1871-1875, 1876-1880 en 1886-1890. Het werk wordt verricht door het Nederlands Documentatiecentrum voor Industrie en Techniek aan de Technische Universiteit Eindhoven. De bronnenpublicatie zal door het Nederlandsch Economisch Historisch Archief (NEHA) te Amsterdam worden uitgegeven. Het eerste deel verschijnt in 1989: H.W. Lintsen, *De registers van de Dienst voor het Stoomwezen; het register 1856-1858*.

b. Aanvullende bronnen

1. Gerelateerde bronnen

Er zijn drie categorieën bronnen die in directe betrekking staan tot de registers en het Stoomwezen.

- Documenten over het toezicht en de dienst in het algemeen (wettelijke regelingen, beroepszaken, personeelszaken, organisatie van de dienst, benoemingen en bevorderingen,

etc.). Deze stukken bevinden zich vooral in de archieven van de onder verschillende departementen geressorteed hebbende afdeling Nationale Nijverheid (ARA, Tweede Afdeling). Zie: J.A.M.Y. Bos-Rops e.a., *De Archieven in het Algemeen Rijksarchief* (Alphen aan den Rijn 1982).

- De documenten over de ketels: correspondentie, fabriekstekeningen, berekeningen, bewijzen van onderzoek, kopie-aktes van vergunningen, keuringsrapporten en dergelijke. Deze documenten bevinden zich over de periode 1824-1855 in de Archieven van het Departement van Binnenlandse Zaken, afd. Nationale Nijverheid onder de rubriek stoomwerktuigen (later stoomwezen), in het ARA, Tweede Afdeling. De bescheiden uit de tweede helft van de 19e eeuw zijn voor het grootste deel vernietigd. In de indices en de klappers van de archieven van de afd. Nationale Nijverheid wordt slechts melding gemaakt van de standaardcorrespondentie rond de vergunning voor plaatsing van ketels.

De Dienst huldigde het standpunt dat na de sloop van de ketel ook de bijbehorende stukken geen reden van bestaan meer hadden. Onder werking van de archiefwet 1919 is tot bewaring van diverse ketelbescheiden overgegaan. De stukken zijn terug te vinden in de Rijksarchieven in de provincies, waaronder de standplaats van het district viel.

- Opgaven van de gouverneurs in de provincies aan de Minister van Binnenlandse Zaken omtrent de stoomketels in hun provincie in 1851. De opgaven zijn onder andere te vinden in het ARA, Tweede Afdeling, Archieven van het Departement van Binnenlandse Zaken, Afd. Nationale Nijverheid 1817-1877:

Drenthe, Exh 7 maart 1851, no. 66

Friesland, Exh 24 maart 1851, no. 122

Gelderland, Exh 31 maart 1851, no. 95

Groningen, Exh 24 maart 1851, no. 123

Limburg, Exh 22 augustus 1851, no. 130

Noord-Brabant, Exh 15 april 1851, no. 67

Noord-Holland, Exh 16 april 1851, no. 75

Overijssel, Exh 5 april 1851, no. 103

Utrecht, Exh 8 maart 1851, no. 102

Zeeland, Exh 17 april 1851, no. 63

Zuid-Holland, Exh 25 maart 1851, no. 60

2. Toetsingsbronnen⁵

De Hinderwetbescheiden vormen de belangrijkste toetsingsbron. De Hinderwet schreef in 1875 voor dat onder andere die inrichtingen vergunning moesten aanvragen 'die, bij welke stoom, gassen of dampen van hoge spanning worden gebezigd; met name de inrichtingen gedreven door stoom- en gaskracht-werktuigen en door werktuigen met vloeibaar koolzuur; die tot voortbrenging van ijs of koude door ammoniak, aether of samengeperste lucht, en die tot vervaardiging van koolzuurhoudende wateren'.

Bronnen van algemene strekking, waarin informatie over de stoomtechniek door bedrijven is te vinden, zijn notulen van vergaderingen van gemeentelijke en provinciale bestuursorganen, alsmede hun verslagen. De gemeenten moesten op voorschrift van het Ministerie van Binnenlandse Zaken hun verslagen aanvullen met statistische opgaven, waarin ook enkele kolommen over stoomwerktuigen voorkwamen. De opgave geschiedde op grond van de door de eigenaars verstrekte gegevens.

Uit de lokale archieven blijkt geen direct contact met de Dienst voor het Stoomwezen. Er zijn echter instructies, waarin de gemeentebesturen erop werden gewezen dat diverse gegevens bij de Dienst voor het Stoomwezen beschikbaar waren en dat informatie vanuit de gemeenten (bijv. hinderwetvergunningen) doorgezonden moesten worden naar de Dienst (zie o.a.: *Instructie Minister van Landbouw, Handel en Nijverheid*, 6 maart 1915, nr. 740s). Of er van deze samenwerking wat terecht is gekomen, valt zonder een grondig archiefonderzoek niet vast te stellen. Wel staat vast, dat de gemeenten zich ook op een andere manier gemakkelijk op de hoogte konden stellen van het aantal stoomwerktuigen; zij waren betrokken bij de heffing van de patentbelasting op deze machines. Weliswaar vielen daar niet alle stoomwerktuigen onder, maar de fiscale gegevens zijn in beginsel toch een goede benadering van het totaal. Uit het feit, dat in de gemeenteverslagen allerlei bijzonderheden vermeld zijn over het vermogen van de machines, waarvan in de fiscale administratie geen aantekening werd gehouden, volgt echter dat de opgaven in deze verslagen mede, misschien zelfs uitsluitend, gebaseerd waren op opgaven van de ingenieurs of van het bedrijfsleven zelf.

Vanuit hun eigen optiek hebben zeer uiteenlopende diensten als de Rijks- en Provinciale Waterstaat, de Arbeids- en Gezondheidsinspecties, de gemeentelijke afdelingen Publieke Werken en Bouw- en Woningtoezicht (verplichte bouwvergunning na 1901) en de Kamers van Koophandel en Fabrieken bemoeienis met de ontwikkeling van het bedrijfsleven gehad, waarvan de weerslag in hun archieven te vinden is. Kadastrale leggers en kaarten bevatten nauwkeurige gegevens over oppervlakte, ligging, eigendom, hypotheek etc. van de inrichtingen en hun omgeving.

Toetsing vanuit het bedrijfsleven zelf kan geschieden met behulp van bedrijfsarchieven. Archieven van machinefabrieken geven met name informatie over elders geplaatste machines. Hierop gaan ook periodieken en andere publikaties van het Centraal Bureau voor de Statistiek in. Tenslotte kan observatie ter plaatse een zinvolle vorm van toetsing betekenen.

c. Literatuur

1. Andere gidsen en commentaren

2. Enkele recente historische studies van belang voor een goed begrip van de historische situering van het Stoomwezen en de registers

I.J. Brugmans, *Paardenkracht en mensenmacht; Sociaal-economische geschiedenis van Nederland 1795-1940*, Leiden 1983.

J.A. de Jonge, *De industrialisatie in Nederland tussen 1850 en 1914*, Nijmegen 1976 (reprint).

R.T. Griffiths, *Industrial retardation in the Netherlands 1830-1850*, Den Haag 1979.

H.W. Lintsen, 'Stoom als symbool van de Industriële Revolutie in Nederland', in: *Jaarboek voor de Geschiedenis van Bedrijf en Techniek*, 5 (1988) 337-353.

3. Enkele administratief-juridische publikaties van belang voor een goed begrip van de concrete totstandkoming van de registers

Alfabetisch register op Luttenberg's chronologische verzameling der wetten, besluiten en arresten betreffende het openbaar bestuur in de Nederlanden sedert de hersteld orde van zaken in 1813, 1813-1924, Zwolle 1925.

H.G. Bunnik, *De ontwikkeling van het toezicht op de toestellen onder druk*, Symposiumboek t.g.v. het 125-jarig bestaan van de Dienst voor het Stoomwezen, z.pl. 1980.

F. Faber Beukema, *Wet op het Stoomwezen*, 's-Gravenhage 1892.

W.A.M. Piepers, *Bijdrage tot de geschiedenis van het toezicht op het stoomwezen in Nederland*, 's-Gravenhage 1914.

P.J. Ras, 'Het Stoomwezen: geschiedenis en toekomstig werkerrein', in: *I²-werktuigbouwkunde* (1986) no. 7/8, 13-15.

P. van Rossum, 'Historische achtergronden van de Dienst voor het Stoomwezen', in: *De Veiligheid*, maart 1982.

Stoombedrijven veiligheid, uitgegeven t.g.v. honderdjarig bestaan van de Dienst voor het Stoomwezen, 's-Gravenhage 1955.

H.J. van Zwam, *Wetgeving onder stoom, een studie van de stoomwetgeving, historie, overzicht, inzicht en toekomst*, Rapport N.V. Kema, Arnhem 1985.

4. Enkele historische studies waarin van de registers gebruik is gemaakt

Het blijkt dat de registers herhaaldelijk in sociaal-economisch historisch onderzoek worden gebruikt zonder dat de onderzoeker dit in zijn publikaties vermeldt. De reden hiervoor is dat de registers de onderzoeker slechts op het spoor zetten van de toepassing van stoom in bedrijfstukken en bedrijven. Vervolgens verzamelt de onderzoeker voor verder onderzoek materiaal uit andere bronnen, die wel geannoteerd worden in een publikatie.

Enkele voorbeelden uit de literatuur waarin het gebruik van de registers expliciet staat vermeld, zijn:

J. Kingma, 'De introductie van de stoommachine in de Zaanstreek', in: *Industriële Archeologie*, 21 (1986) 151-167.

- G. van Hooff, 'De introductie van de steenvormmachine in de Nederlandse steenbakkerij en de rol van de Nederlandse machinefabrieken in dit innovatieproces; circa 1850-1870', in: *Jaarboek voor de Geschiedenis van Bedrijf en Techniek*, 4 (1987) 131-153.
- G.B. Janssen, *Baksteenfabricage in Nederland 1850-1920*, Zutphen 1987.
- A. van Neck, *Les débuts de la machine à vapeur dans l'industrie belge, 1800-1850*, Brussel 1979.

4. Mogelijke gebruikswijzen van de registers in het historisch onderzoek

De registers kunnen globaal twee functies vervullen:

1. Bij de opstelling van statistieken in verband met de stoomtechniek in Nederland;
2. Bij het zoeken naar specifieke informatie over de toepassing van de stoomtechniek in bedrijven of een bedrijfstak.

Ad 1: Statistisch gebruik

Statistisch materiaal in verband met de stoomtechniek in Nederland in de 19e eeuw is schaars en vaak onvolledig en onbetrouwbaar. De registers van de Dienst voor het Stoomwezen vormen een van de weinige bronnen, waaruit statistieken over de stoomtechniek opgesteld kunnen worden.

De Dienst is met een statistische bewerking van zijn materiaal reeds voorgegaan. De eerste geregelde statistische opgaven worden vanaf 1881 in de jaarverslagen (opgenomen in de *Staatscourant*) vermeld. De statistieken bevatten informatie over aantallen ketels, het vermogen (in nominale paardekrachten) en het verwarmd oppervlak van de ketels naar jaar, provincie en naar de categorieën boten, landketels en locomobielen.

Er zijn geen statistieken naar bedrijfstak en bedrijfsgroep. Daar is een ingewikkelde bewerking van de registers voor nodig. Deze geschiedt momenteel door het Documentatiecentrum voor Industrie en Techniek (zie par. 3.a).

Ad 2: Specifieke informatie

De registers kunnen een belangrijke sleutel vormen tot het bronnenonderzoek naar de toepassing van stoom in bedrijfstakken. Daar van de stoomketels de datum van plaatsing, de standplaats, de eigenaar en dergelijke bekend zijn, is de opkomst van de stoomtechniek nauwkeurig te traceren en te lokaliseren. Vervolgens is gericht onderzoek in de verslagen van provincies, gemeenten en de Kamer van Koophandel mogelijk, evenals in diverse overheidsarchieven, bijvoorbeeld in verband met de Hinderwet. Bovendien kan gebruik worden gemaakt van aanwezige bedrijfsarchieven. Tenslotte staan secundaire bronnen zoals (gedenk)boeken en tijdschriften ter beschikking.

Noten

- * Kanttekeningen bij het concept van deze tekst zijn gemaakt door P.W.J. den Otter (Rijksarchief in Overijssel), J. Kingma (Uden), J.L. van Zanden (Vrije Universiteit Amsterdam), G. van Hooff en M.S.C. Bakker (beiden van de Technische Universiteit Eindhoven).

Dit commentaar verschijnt tevens als inleiding bij: H.W. Lintsen, *De registers van de Dienst voor het Stoomwezen; het register 1856-1858*, Amsterdam 1989.

- 1 ARA, Archief Staatssecretarie 1813-1840, inv.nr. 1957, Brief van de Minister van het Publieke Onderwijs, de Nationale Nijverheid en de Koloniën aan de Koning, Exh. 27 december 1823, no. 51.
- 2 Faber Beukema, *Wet op het Stoomwezen*, passim. Piepers, *Bijdrage*, passim.
- 3 Zie voor het navolgende: Piepers, *a.w.*, passim.
- 4 Van Zwam, *Wetgeving onder stoom*, 8.
- 5 Het betreft hier grosso modo dezelfde toetsingsbronnen als bij de Hinderwetbescheiden, zie: F.F.J.M. Geraedts, *Hinderwetbescheiden, 1811-1952*, Broncommentaren ix, Stichting Archief Publikaties, 's-Gravenhage 1988. Zie ook het commentaar van De Jonge over statistische gegevens i.v.m. het gebruik van stoomkracht in Idem, *De industrialisatie in Nederland*, bijlage 2, 493-496.

BRONCOMMENTAREN

XI

Registrum Memorialis Parochiae, het parochiememoriaal

door

P.J. Margry

Inhoud

1. Inleiding	21
a. Een historische situering	21
b. Een visuele kennismaking	24
2. Administratieve ontstaansgeschiedenis van het parochiememoriaal	31
a. De formele grondslag	31
b. De uitvoeringsbesluiten en -procedures	33
c. De interpretatie en de betrouwbaarheid van de gegevens	34
3. Verwijzende notities	35
a. Vindplaatsen	35
b. Aanvullende bronnen	35
1. Gerelateerde bronnen	35
2. Toetsingsbronnen	37
c. Literatuur	37
1. Andere studies waarin het memoriaal wordt behandeld	37
2. Historische studies van belang voor een goed begrip van de historische situering van het parochiememoriaal	37
3. Administratief-juridische publikaties van belang voor een goed begrip van de concrete totstandkoming van het memoriaal	37
4. Historische studies waarin van parochiememorialen gebruik is gemaakt	38
4. Mogelijke gebruikswijzen van de memorialen in historisch onderzoek	38
a. Themata	38
b. Combinatie en verrijking van de informatie uit memorialen	38
Noten	39
Bijlage: Hoofdstuktitels in het Registrum Memorialis Parochiae (1867)	40
Afbeeldingen	41

1. Inleiding¹

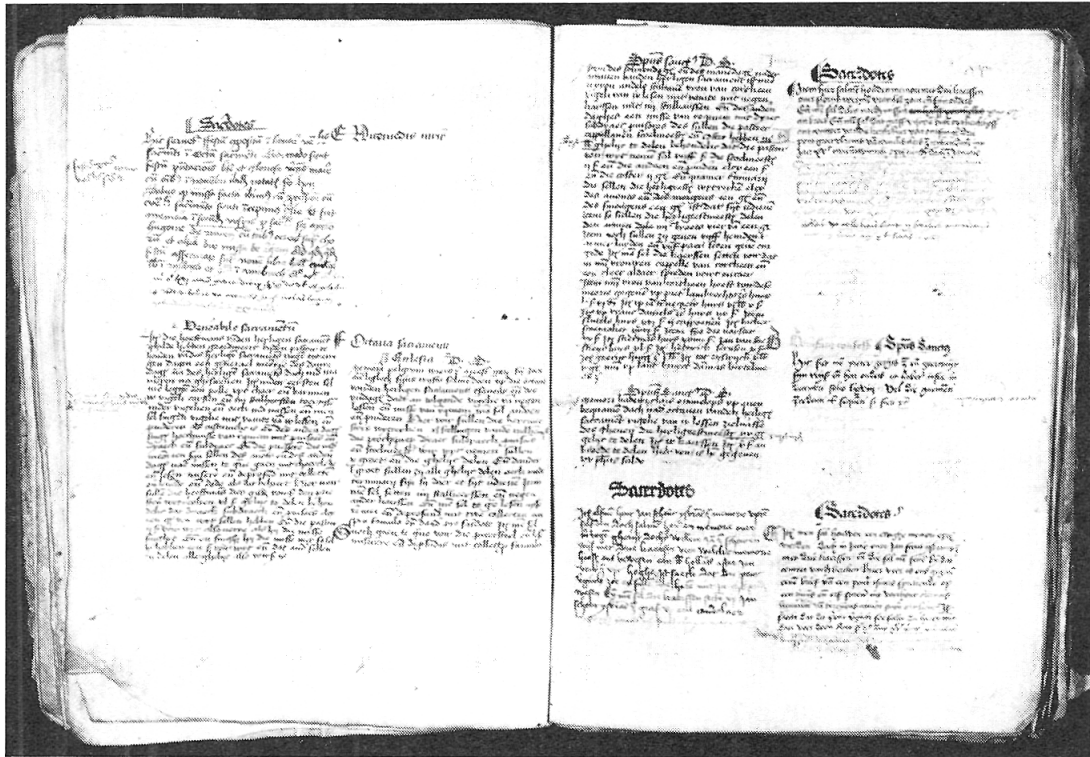
a. Een historische situering

Het *Registrum Memorialis Parochiae*, *Memoriale Parochiae*, *Liber Memoriale* of in het Nederlands parochiememoriaal of memoriaalboek is een geschrift waarin memorabele zaken en belangrijke cijfers betreffende een roomskatholieke parochie bondig dan wel uitvoerig door de parochiegeestelijken werden opgetekend. Een belangrijk onderdeel van een dergelijk boek of register is het kroniekachtige hoofdstuk waarin de ‘wederwaardigheden’ van de parochie werden beschreven.

Al naar gelang men de criteria ruimer of beperkter wenst te nemen, kent het memoriaal een lange of een relatief korte voorgeschiedenis. Voordat in de jaren zestig van de 19^e eeuw het parochiememoriaal binnen de Nederlandse kerkprovincie een officiële status kreeg, stelden geestelijken namelijk al eeuwenlang geschriften samen die qua inhoud en functie overeenkomsten vertonen. In dit commentaar wordt echter het memoriaal in strikte zin behandeld; dat wil zeggen het memoriaal in zijn 19e- en 20e-eeuwse verschijningsvorm. Omwille van de verklaring van de genese van deze bron en de signalering van eerdere verschijningsvormen is het niettemin van belang aandacht te besteden aan de ‘voorlopers’ van het parochiememoriaal.

Reeds in de middeleeuwen bestond binnen de katholieke kerk een ruim verbreide traditie van het optekenen van gegevens over de kerk en de ‘wereld’. Aanvankelijk kende men kloosterannalen en visitatieverslagen. Sedert het concilie van Trente (1563) bestond ook de verplichting – later ook door de *Codex* voorgeschreven – om registers (de *libri paroeciales*) bij te houden van dopen, vormsels, huwelijken en sterfgevallen.² Deze registers waren van groot belang voor een goede bepaling van de geloofstoestand binnen de kerk; de gegevens moesten jaarlijks aan de bisschop worden toegezonden. In de 17e eeuw werd aan deze serie *libri* nog het *Liber de Statu animarum* toegevoegd.³

Daarnaast werden er memorieboeken gebruikt. Dit waren boeken met lijsten van namen van overledenen of levenden die men tijdens gebed of mis wenste te gedenken. Zij waren in kloosters en kerken in gebruik. De memorieboeken kenden soms ook een breder doel en werden dan voorzien van kroniek-aantekeningen. Een voorbeeld is het memorieboek van het klooster Mariaschoot te Ommel.⁴ Hierin werden naast de namen van de overleden zusters belangrijke delen

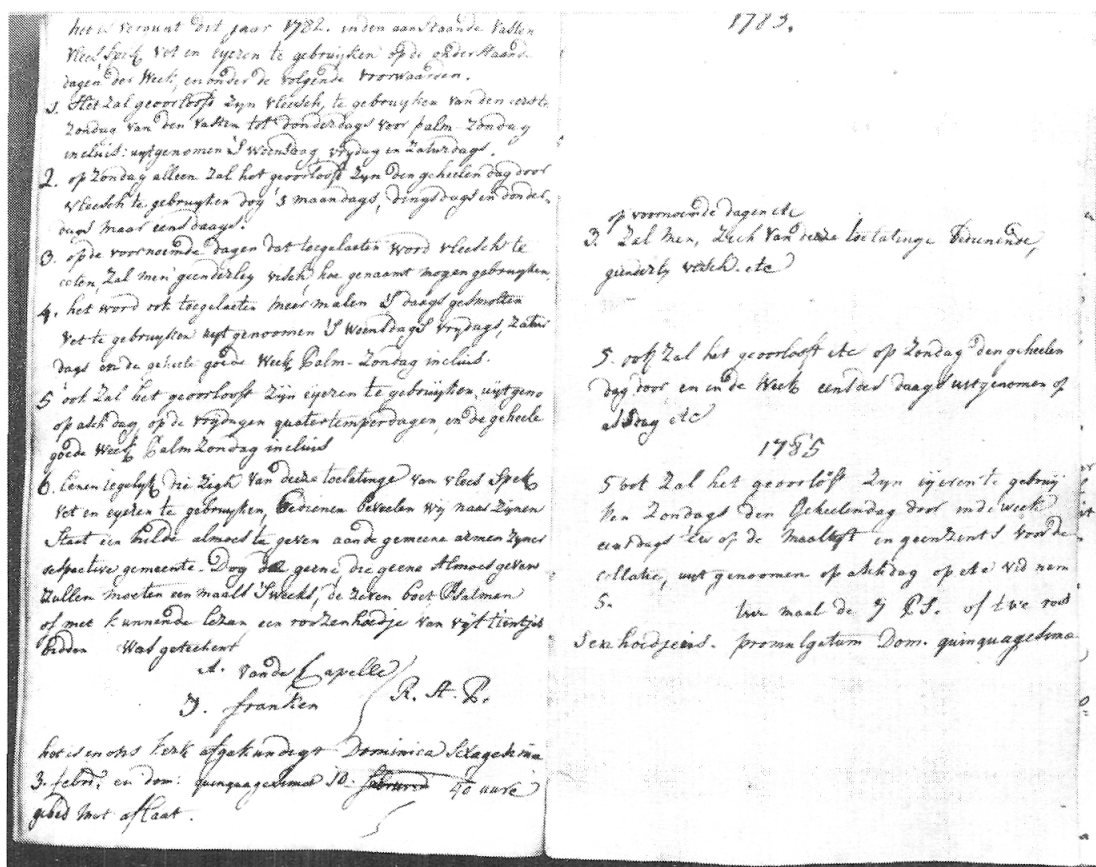
Afbeelding 1: Twee pagina's uit het *Liber Memoriarum Hagensis*, register met memories die voor overledenen dienden te worden gehouden (1440-1557). (Gemeentearchief Den Haag, archief Jacobusparochie, inv. nr. 7).

van de kloosterkroniek geschreven. Tenslotte werd sinds de 18e eeuw in de katholieke kerk het *Memoriale Rituum* gebruikt, een boek waarin de riten en de (parochiële) plechtigheden werden vermeld.

In de Noordelijke Nederlanden bestond in de 17e en 18e eeuw nog een ander type geschrift: de *litterae annuae*. Dit zijn de jaarlijkse verslagen van de priesters (veelal Jezuïeten) die de pastorale zorg in de staties waarnamen. Hierin maakten zij aantekeningen over de geloofstoestand, de aantallen dopelingen, bekeerlingen, huwelijken en overledenen, maar ook werden dagelijkse gebeurtenissen en ontwikkelingen beschreven.⁵ Zij dienden de verslagen ter informatie en controle naar de vice-superior van de Hollandse Zending te sturen.

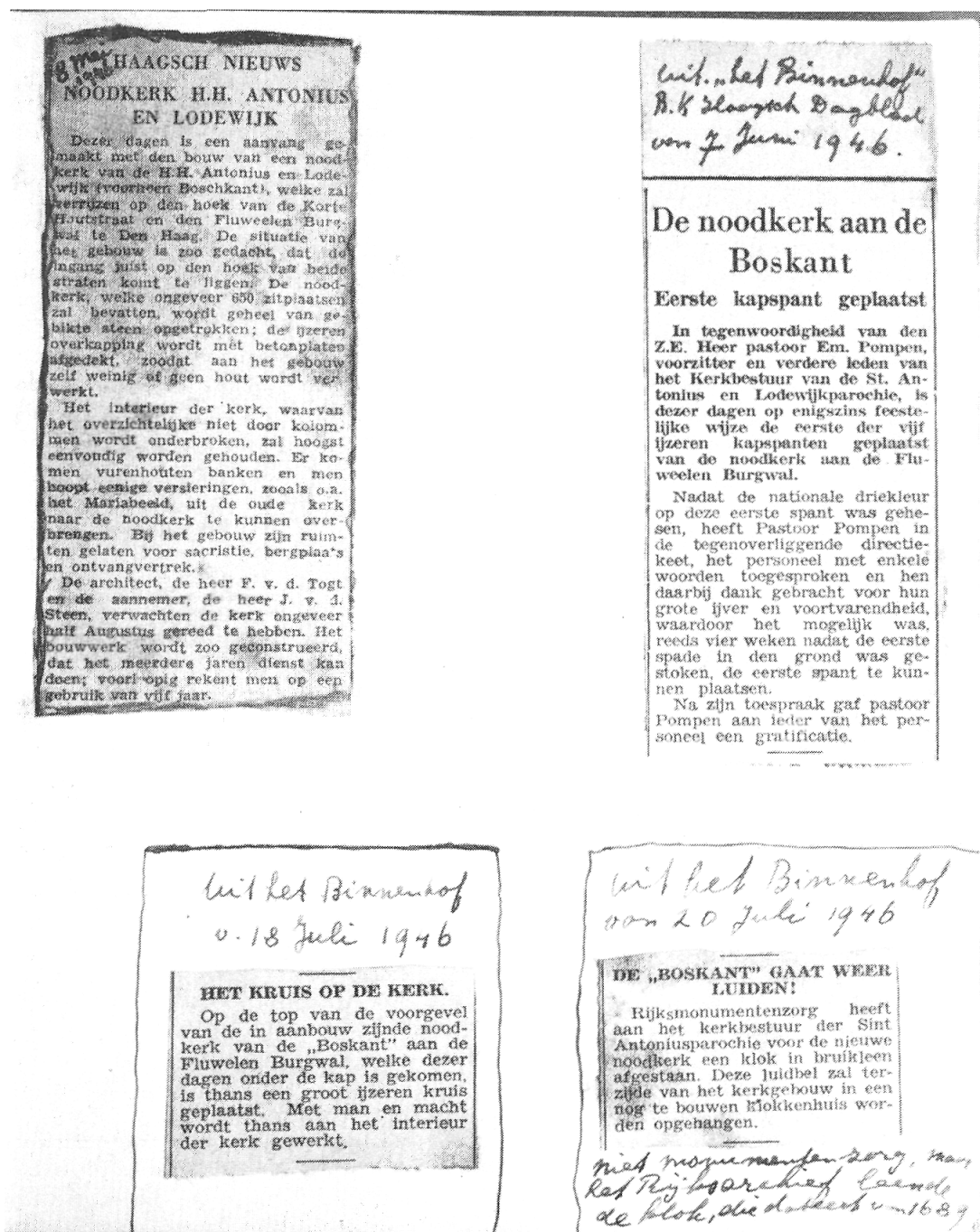
Een en ander wil niet zeggen dat dergelijke boeken *direct* aan het parochiememoriaal ten grondslag hebben gelegen, wèl hebben ze bijgedragen tot een administratieve traditie in de parochies waarbij steeds meer gegevens moesten worden vastgelegd. Vaak met als doel om hoger geplaatste geestelijken te informeren en controlemogelijkheden op de zielzorg te geven. In de Zuidelijke Nederlanden kende men sinds de 17e eeuw het jaarlijks bezoek van de deken aan de parochies en was het opstellen van een visitatierapport voorgeschreven.

Sedert die tijd komen de eerste door pastoors bijgehouden geschriften voor, die in globale opzet met de latere memorialen overeenkomen. In die tijd hebben ze nog een rudimentaire vorm. Het zijn min of meer parochieannalen: jaartallen met kanttekeningen betreffende uiteenlopende voorvallen. Uit de 18e eeuw zijn meer en omvangrijkere 'memorialen' of dagboeken overgeleverd. Een goed voorbeeld is het *Handboek* van pastoor Vandendorpe dat hij na zijn aanstelling in het dorp Nieuwkerke schreef. Het is een soort dorpskroniek aangevuld met passages over zijn verblijf, zijn inkomen, parochie-aangelegenheden, broederschappen etc.⁶ Aangezien een pastoor veelal behoorde tot de weinige geleterde personen op het platteland of in een dorp, is het niet onwaarschijnlijk dat hij soms de onuitgesproken verplichting zal hebben gevoeld, om zich als lokale chroniqueur op te werpen. Pastoor Van Postel uit Venlo liet zich in dit opzicht met een uitgebreide kroniek over de jaren 1781-1798 evenmin onbetuigd.⁷

Afbeelding 2: Aantekenboekje van de parochie van de HH. Antonius en Lodewijk in Den Haag; twee pagina's met aantekeningen over de vastengebruiken over de jaren 1782-1785. (Gemeentearchief Den Haag, archief HH. Antonius en Lodewijk, inv. nr. 6).

In de eerste helft van de 19e eeuw trad er allengs een verandering op. De beperkte geschriften en aantekenboekjes⁸ ontwikkelden zich tot min of meer systematisch opgezette boekwerken. Naarmate de 19e eeuw vorderde werd het kroniekmatige onderdeel qua omvang en inhoud steeds belangrijker. Een fraai voorbeeld is het *Verhaal van de Oprigting van de Roomsche Katholieke Gemeente St. Willebrord op den 29 July 1841, Met eenige Bijzonderheden van deze Gemeente*. Pastoor A.J. Kroes was begonnen met een beschrijving van de oprichting van zijn parochie en hield vervolgens gedurende zijn veertigjarig pastoraat een uitvoerige jaarlijkse kroniek bij.⁹ Voor de op-tekening van de verschillende gegevens maakte hij gebruik van een zelfstandig geschrift met een eigen indeling. In een enkel geval nam een pastoor nog zijn toevlucht tot het doopregister. De marge van dit register, waarin de dopelingen chronologisch per jaar moesten worden inge-schreven, achtte de pastoor van Nuland geschikt om kroniekachtige aantekeningen te plaat-sen.¹⁰

Afbeelding 3: Memoriaal van de Haagse parochie HH. Antonius en Lodewijk: allengs wordt geschreven tekst vervangen door kranteknipsels e.d. (Gemeentearchief Den Haag, archief HH. Antonius en Lodewijk, inv. nr. 5).

In het tweede kwart van de 19e eeuw werden de ‘memoriegeschriften’ door de geestelijkheid steeds meer als een algemeen boek voor de parochie beschouwd. Om het gebruik te verbeteren en te reguleren zou een voorgeschreven vorm van een dergelijk geschrift wenselijk zijn. Mogelijk – expliciete verwijzingen zijn tot op heden niet gevonden – hebben dergelijke overwegingen ten grondslag gelegen aan het op het provinciaal concilie van 1865 vastgelegde voorschrift omtrent parochiememorialen. Een en ander hangt ook samen met het toenmalige proces van nadere structurering van de katholieke kerk in Nederland. In dit kader wenste de kerk over steeds meer vastgestelde gegevens te beschikken. *Controle op de zielzorg en het parochieleven, met behulp van de dekens en hun visitaties, kon hierdoor worden versterkt.*

De feitelijke institutie van het parochiememoriaal vond uiteindelijk op het (Nederlandse) provinciaal concilie van 1865 en de diocesane synoden van 1867 plaats. Door de van boven af opgelegde verplichting om over een dergelijke geschrift te beschikken, hoopte het episcopaat dat het ook overal zou worden bijgehouden. Gedurende een eeuw is dat inderdaad bij de meeste pastoors min of meer het geval geweest. Uniformiteit heeft er niet bestaan, aangezien de invulling van het memoriaal sterk afhankelijk was van de (historische) interesse en nauwgezetheid van de pastoor.

Thans worden weliswaar nog steeds memorialen samengesteld, maar men moet constateren dat het bijhouden daarvan in zijn algemeenheid zeer sterk is afgenomen. De jaren zestig van de twintigste eeuw betekenden in deze een algemeen keerpunt. De met een kroontjespen geschreven uitgebreide en regelmatige notities maakten – via de vulpen – plaats voor met de balpen opgestelde korte en incidentele stukjes. De pastoors namen niet meer rustig de tijd voor het bijhouden van het boek. Vaak wensten ze er ook geen tijd aan te besteden. Het belang ervan was ondertussen sterk afgenomen. Vanwege de ‘democratisering’ van de parochiebesturen namen de parochieblaadjes een grote vlucht. Deze gingen naast de notulen van de parochiebesturen voor de vastlegging van de parochiegegevens een belangrijke functie vervullen. De memoriaalaantekeningen werden sinds de jaren zestig steeds korter en slordiger. Slechts de belangrijkste gebeurtenissen – meestal ook in de lokale krant verslagen – werden opgemerkt. Meer en meer werden de memorialen gevuld met knipsels uit kranten, circulaire van de parochie, prentjes, foto’s, uitnodigingen etc, totdat bijna helemaal geen geschreven of getypte aantekeningen werden gemaakt. De volgende stap was dat de diverse stukken niet meer werden ingeplakt, maar – vaak zonder adequate datering – los werden ingelegd.

Naar aanleiding van deze ontwikkeling is het bijhouden van het memoriaal een aantal jaren geleden bij het aartsbisdom Utrecht aan de orde geweest. Het bijhouden werd in deze moderne tijd niet meer noodzakelijk geacht en de keuze van voortzetting moest aan de pastoor worden overgelaten. Het bisdom ’s-Hertogenbosch hecht meer waarde aan het voortdurend gebruik van het memoriaal. De archivaris van het bisdom heeft een schrijven doen uitgaan met enige richtlijnen omtrent het beheer van het parochiearchief. Hierin wees hij nadrukkelijk op het goed en systematisch bijhouden van het parochiememoriaal.¹¹ Wanneer een pastoor aldaar de vraag zou stellen wat precies nog moet worden vastgelegd, krijgt hij het advies ‘de belangrijkste zaken van de parochie’ (de ‘res memorabiles’) te noteren. Een aanpassing van het oude voorschrift aan de moderne praktijk. Wat vroeger onder aparte hoofdstukken in het memoriaal moest worden vastgelegd omdat het anders niet werd genoteerd, wordt momenteel vaak al op een andere wijze geadministreerd. De misfundaties moeten bijvoorbeeld door het bisdom voortaan worden goedgekeurd; dit geldt ook voor de jaarlijkse rekening en de honoraria. De aantallen parochianen zijn betrouwbaarder op andere wijzen te verkrijgen en weldoeners zijn er haast niet meer; de *circumscrip̄tio* (parochiegrens) is nog niet zo lang geleden geheel opnieuw door het bisdom vastgelegd en de *monumenta* (de waardevolle gebouwen en voorwerpen) zijn geheel beschreven. Daarmee is de waarde van het hedendaagse memoriaal vrijwel geheel teruggebracht tot het onderdeel *res memorabiles*: de persoonlijke (en daarmee overigens ook subjectieve) visie van de pastoor op de gang van zaken.

b. Een visuele kennismaking

De parochiememorialen die vóór de vaststelling in 1867 van de nadere rubricering werden bijgehouden, kenden geen specifieke vorm. Er bestonden nog geen kerkelijke voorschriften. Het was afhankelijk van het feit of de pastoor een dergelijk geschrift wenste bij te houden; en zo ja, of hij veel gegevens (dan moest het een groot boek worden) of slechts enkele kroniekmatige aantekeningen wilde opnemen. Aanvankelijk was meestal het laatste het geval. Een en ander werd dan opgetekend in een al of niet met harde kaft gebonden schrift of boek, veelal op quarto-formaat of kleiner. Omdat er meestal alleen sprake was van een kroniek, kenden die memoria-

len geen rubrieksindeling. Eenmaal op deze wijze aangelegd, bleven pastoors binnen een parochie ook in later tijd deze vrije materiële vormen aanhouden.

Vanaf 1867 bestond er voor parochiememorialen een vaste voorgeschreven rubricering (zie afbeelding 6). Ten aanzien van de vorm heeft het episcopaat echter geen richtlijnen willen geven. In de bisdommen Haarlem en Utrecht werd meestal een groot, zwaar en dik boek in folio-

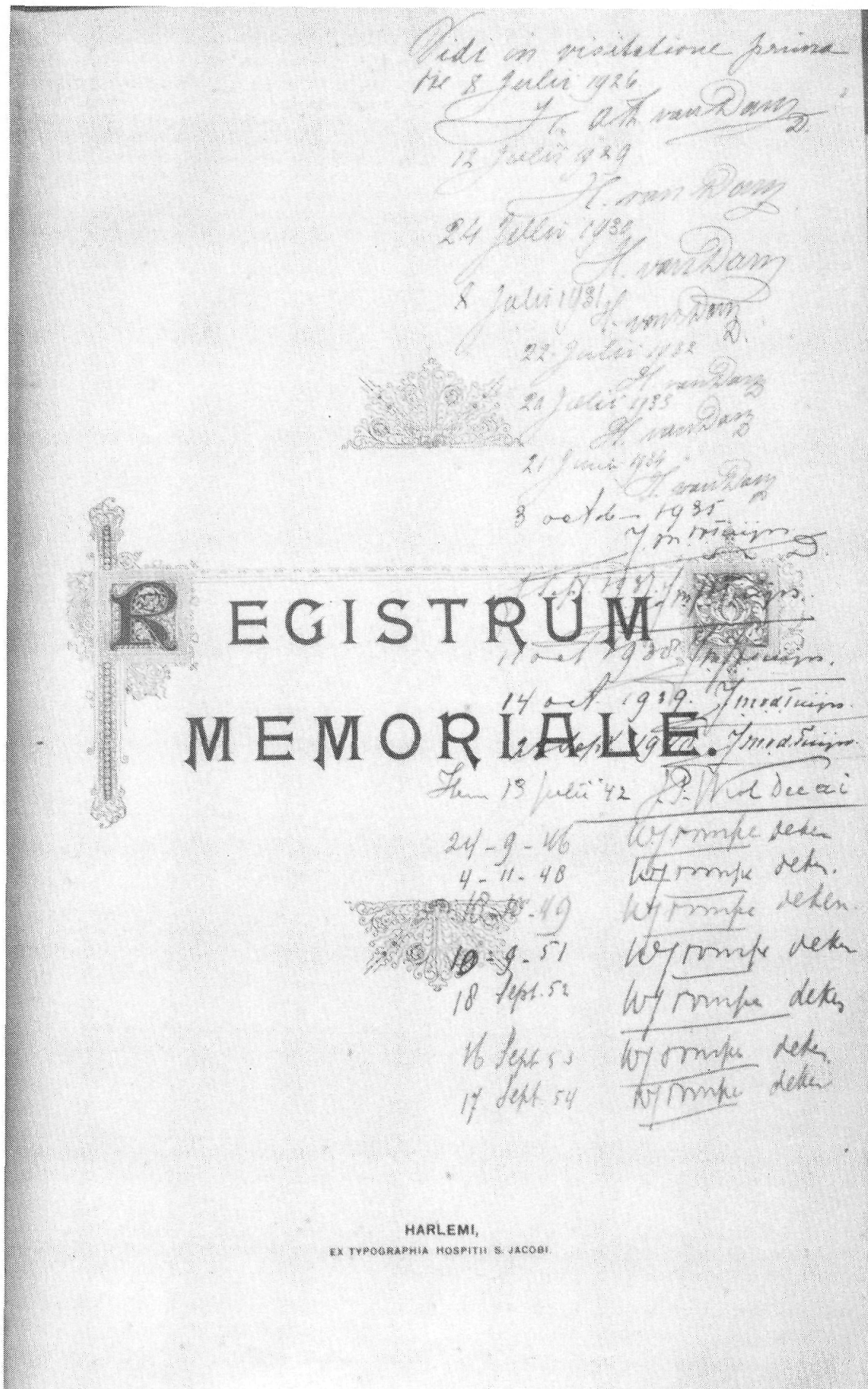
HOOFDSTUK VII.

Numerus parochianorum et communicantium, quoties generalis animarum recensio facta est. Annus quoque numerus baptizatorum, illegitime natorum, neocommunicantium, matrimonio junctorum, et mortuorum, atque numerus sacrarum specierum, quae per annum distributae sunt.

	Parochianen.	Communi- canten.	Gedoopten.		Aangenomen.	Huwelijken.	Overledenen.	Getal kleine Hostien.	
			Echten.	Oncchten.					
1867	—	2360.	143	10	60.	23	49	18800	f°
1868	—	2337	123	13.	62	29	51	18900	
1869	—	2510	146	7.	53.	24	53.	18900	
1870	—	2406	146	11.	71	27.	72.	21300	
1871	—	2498	131	10.	68	36.	86.	19800.	
1872	—	2570	170	8.	76.	27.	4.	22300	

Afbeelding 4: Voorbedrukte pagina van memoriaalhoofdstuk 7 ('numerus parochianorum et communicantium') om de aantallen parochianen etc. in te vullen. (Gemeentearchief Den Haag, archief Jacobusparochie, inv. nr. 43).

Afbeelding 5: Titelblad van het memoriaal van de parochie H. Gerardus Majella in Den Haag, voorzien van gedrukt neogotisch penwerk; over de periode 1926-1954 heeft de deken het boek vrijwel jaarlijks gecontroleerd en voor gezien getekend.

Afbeelding 6: Inhoudsopgave van het memoriaal van de parochie H. Gerardus Majella in Den Haag. Het betreft hier de minder vaak voorkomende variant met 10 hoofdstukken (hfst. 4 is extra toegevoegd).

INDEX

REGISTRI MEMORIALIS.

JUXTA SYN. DIOEC. CAP. XXXIV.

- I. Fundatio, antiquitas, traditiones, circumscriptio et monumenta parochiae.
- II. Dona et nomina benefactorum.
- III. Nomina Pastorum et Vicariorum.
- IV. Imagines Pastorum et Vicariorum.
- V. Fundationes Missarum.
- VI. Annuus fundationum computus.
- VII. Bullae privilegiorum et institutionum.
- VIII. Numerus parochianorum et communicantium etc.
- IX. Summa totalis annua fabricae redituum.
- X. Res omnes memorabiles, quae in parochia eveniunt.

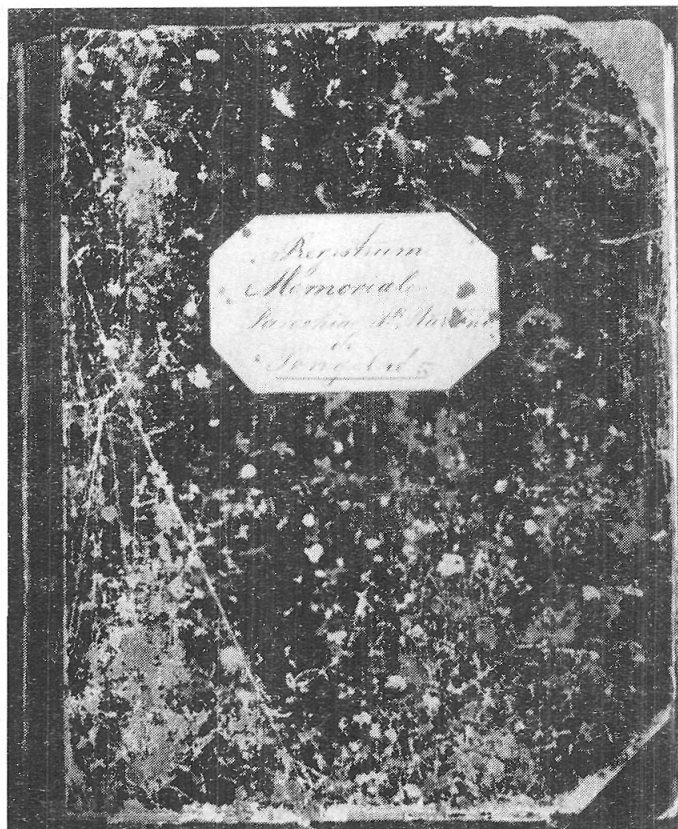
formaat gebruikt. Dit boek was gebonden in (half)leer en/of linnen, voorzien van een rug- en een voorplaatschildje met de (verkorte) titel: *Registrum Memoriale* of iets dergelijks. Het titelblad bevat de volledige benaming van het boek, waarbij de beginletter en andere tekstdelen soms zijn uitgevoerd in gedrukt neogotisch penwerk naar analogie van de middeleeuwse handschriften. Ter structurering van de vele gegevens werd zoals gezegd een vaste rubrieksindeling voorgeschreven. Deze werd in het Latijn (conform het synodaal verslag) of, in het Nederlands vertaald in de inhoudsopgave weergegeven. Na de inhoudsopgave bestaan de onderscheiden 9 of 10 rubrieken elk uit een flink aantal lege dubbelvellen, in kolommen onderverdeeld, waarin de gegevens moeten worden opgetekend. Uitgezonderd rubriek 9 die, wegens het uitgeschreven karakter van de aantekeningen, van een gewone liniëring is voorzien (zie afbeelding 11). Soms is het begin van de hoofdstukken met strookjes (klavieren) aangegeven. De rubrieksindeling is als volgt:

- 1 *Fundatio, Antiquitas, Traditiones, Circumscriptio et Monumenta Parochiae* [= oprichting, geschiedenis, overleveringen, parochiegrens en parochiegebouwen].
Dit hoofdstuk behandelt de geschiedenis van de parochie; met opgave en/of afschriften van de (belangrijkste) bronnen. In de kolom 'opmerkingen' staan vaak interessante zaken.
- 2 *Dona et Nomina Benefactorum* [= giften en namen van de weldoeners].
Dit hoofdstuk bevat een opgave van de schenkingen, collecten etc. Rubrieksmatig staan vermeld: de datum, de namen van de weldoeners, de omschrijving van de schenkingen en opmerkingen (zie afbeelding 15).
- 3 *Nomina Pastorum et Vicariorum* [= namen van pastoors en vicarissen].
Dit is een overzicht met de namen en de data van geboorte, wijding, benoeming in en vertrek uit de parochie van de pastoors, kapelaans, en assistenten (zie afbeelding 16).
– *Imagines Pastorum et Vicariorum* [= afbeeldingen van pastoors en vicarissen].
Dit hoofdstuk met afbeeldingen van de geestelijken is soms opgenomen; dan als caput 4 opgevoerd zodat de volgende nummers telkens één verspringen.
- 4 *Fundationes Missarum* [= fundaties van missen].
Dit hoofdstuk bevat een opsomming van de missen en jaargetijden alsmede door en voor wie ze zijn gesticht, voor hoe lang en waaruit het fonds bestaat.
- 5 *Annuus Fundationum Computus* [= jaarberekening van de fundaties].
Dit is de jaarlijkse totale berekening van de opbrengst van de stichtingen.
- 6 *Bullae Privilegiorum et Institutionum* [= privilegebrieven en oprichtingsoorkonden].
Dit is een soort inventaris van de belangrijkste privileges die van hogerhand aan de parochie zijn geschonken; verder aflaatverleningen, misprivileges, relikwie-oorkonden, wijdingen etc. (zie afbeelding 19).
- 7 *Numerus Parochianorum et Communicantium* [= aantal parochianen en communicanten].
Deze rubriek bevat een opgave van de jaarlijkse aantallen dopen, huwelijken, overledenen, bekeringen, hosties; vaak met nadere specificaties (zie afbeelding 4 en 17).
- 8 *Summa Totalis Annua Fabricae Redituum* [= totale jaarrekening van de inkomsten van de kerkfabriek].
Dit is een opgave van de jaarlijkse inkomsten en uitgaven van de kerkfabriek; waaronder de honoraria van de geestelijken.
- 9 *Res Omnes Memorabiles, quae in Parochiae eveniunt* [= alle gedenkwaardige zaken, die in de parochie zijn voorgevallen].
Dit is de door de pastoor bij te houden kroniek van de parochie (zie afbeelding 12).

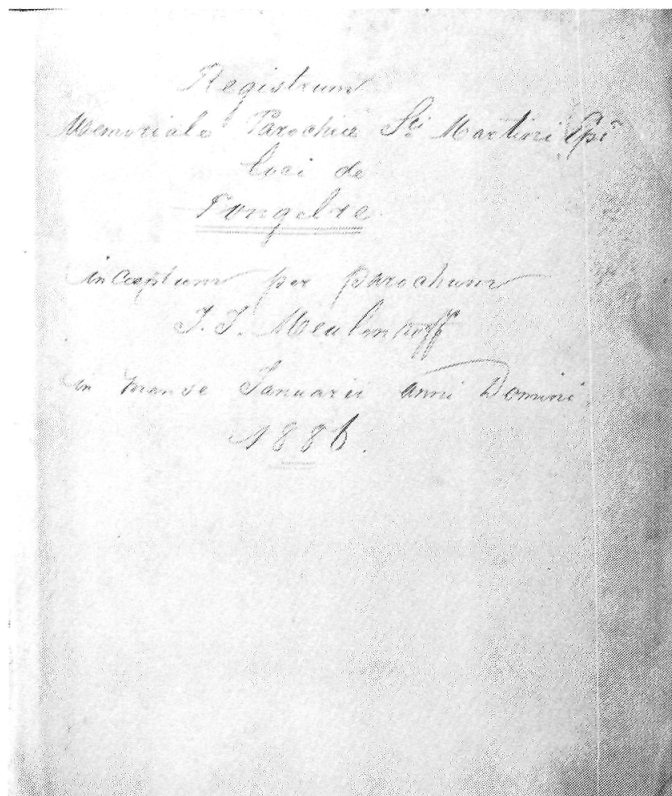
De memorialen volgens deze opzet werden in de bisdommen Haarlem en Utrecht vaak geleverd door de Haarlemse drukkerij Hospitium St. Jacobus. In andere bisdommen zoals dat van 's-Hertogenbosch vindt men nogal eens andere formaten toegepast; quarto of vierkant 20 x 20 cm,¹² blanco of gelinieerd, oblong of staand of een soort schoolschrift met harde kaft. Boekbinderij A. Mosmans in Den Bosch was aldaar regelmatig leverancier. Het is evenwel ondoenlijk om een algemene typologie te geven. De parochiearchieven bevatten telkens weer memorialen van een afwijkende vorm en samenstelling. Het blijkt bovendien dat hoewel een vaste indeling werd voorgeschreven, er in de praktijk veel memorialen als simpel schoolschrift zijn uitgevoerd, waarbij gegevens door elkaar werden opgetekend. De komst van een nieuwe pastoor kon daarin verandering brengen. Pastoor Jos van Vlokhoven verving bij zijn aankomst in de Martinusparochie van Tongelre (Eindhoven) in 1900 het flodderige kwartoschriftje (zie afbeelding 8) van zijn voorganger vrijwel direct door het gangbare kloeke foliodeel.¹³

Ondanks de ruime rubriekenindeling kon het voorkomen dat een bijzonder nauwgezet pas-

Afbeelding 8: Omslag van het memoriaal in klein formaat van de St. Martinusparochie in Tongelre. (Archief bisdom 's-Hertogenbosch, archief Martinusparochie, doos IV)

Afbeelding 9: Geschreven titelblad van het memoriaal van de St. Martinusparochie in Tongelre, aangelegd in 1856. (Archief bisdom 's-Hertogenbosch, archief Martinusparochie, doos IV)

toor voor zijn aantekeningen onvoldoende specificatie vond. Pastoor Ter Horst van Schalkwijk voegde niet minder dan zes extra rubrieken aan de voorgeschreven indeling toe.¹⁴

Hoewel de titels van de rubrieken meestal in het Latijn vermeld staan, zijn memorialen voor het overgrote deel geheel in de Nederlandse taal gesteld, met uitzondering van overgenomen oude oorkonden en kerkelijke decreten etc. welke meestal wel in het Latijn zijn geschreven.

2 Administratieve ontstaansgeschiedenis van het parochie-memoriaal

a. De formele grondslag

De algemene kerkelijke wetgeving vastgelegd in de *Codex Juris Canonici* bevat geen bepaling ten aanzien van het verplicht bijhouden van een parochiememoriaal. Canon 470 paragraaf 1 schrijft echter precies voor wat wèl bijgehouden moet worden: de doop-, vorm-, trouw-, en begraafregisters.¹⁵ Vóór het midden van de 19e eeuw kende men in Nederland geen bepalingen omtrent het bijhouden van het parochiememoriaal. Voor een verklaring van de snelle opkomst van het parochiememoriaal en van de daaropvolgende officiële instelling, is het noodzakelijk weer wat in de tijd terug te gaan.

De gelijkberechtiging van het katholieke geloof in Nederland sedert 1796 vroeg om een versterking en uniformering van de roomskatholieke bestuurlijke en administratieve elementen. Dit ‘missiegebied’ dat gedurende meer dan twee eeuwen vanuit Rome was bestuurd, kende slechts een beperkte geestelijke zorg en een weinig hechte kerkelijke structuur. Binnen de staties werd weliswaar de zielzorg zo goed en zo kwaad mogelijk verzorgd, maar vanwege de ingeslopen ‘vrijheden’ in de geloofstoestand wenste de top in de kerkelijke hiërarchie het geestelijk leven in de vrij autonome staties strakker in de hand te houden en te controleren. De prelaten wilden inzicht krijgen in het religieuze leven binnen de staties of parochies en in de verhouding van deze eenheden tot de andere lagen van de katholieke kerk. De behoefte aan het bijhouden van gegevens en aan gebundelde informatie nam hiermee toe. De pastoor werd steeds meer ingeschakeld bij het verstrekken van informatie. Als hoofd en ‘archivaris’ van zijn parochie was hij reeds lang de aangewezen persoon om gegevens te verschaffen over de religieuze praktijk, de ambtsbediening, de inkomsten c.q. vicarieën en de toestand van de gebouwen.¹⁶ Het is dan begrijpelijk dat men vanuit een oogpunt van overzichtelijk en eenduidig gegevensbeheer algemene richtlijnen wenste te geven. De gebruikelijke registers voor de institutionele gegevens waren hiervoor niet voldoende, bovendien was het *Liber de Statu animarum* nooit echt aangeslagen. Daarom moest een nieuw boek, het *Registrum Memoriale Parochiae*, in die behoefte gaan voorzien.

In dit verband mag ook worden gewezen op de relatie met de emancipatie van de Nederlandse katholieken. Het groeiende historische bewustzijn onder katholieken, met name onder pastoors, heeft namelijk ook een bijdrage in de ontwikkeling van de memorialen geleverd. In de eerste helft van de 19^e eeuw hebben veel katholieke geestelijken zich bezig gehouden met het op schrift stellen van het ‘roemrijke’ verleden. De vroeg 19^e-eeuwse memoriaalboeken zijn nogal eens uit een bundeling van geschiedkundige gegevens ontstaan. Een tot de vroegste tijden teruggaande geschiedenis van parochie of nederzetting is dan ook in de meeste memorialen aan te treffen.

De nadere structurering van de nieuwe katholieke organisatie kwam vooral tot uiting in de vele reglementen die sedert het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie in 1853 voor kerk- en armbesturen waren opgesteld. In het bijzonder moet hier gewezen worden op de vele decreten met betrekking tot de vastlegging van en een controle op de zielzorg. Vanuit de zielzorgtraditie van de Jezuïeten was de provinciaal van deze orde bij de samenstelling van deze reglementen en decreten sterk betrokken. Het belang dat de Jezuïeten van ouds hechtten aan de beschrijving van het geloofsleven in de staties heeft mogelijk hierbij en bij de institutionalisering van het parochiememoriaal meegespeeld. Nadat de staties in parochies waren omgezet, werden de bisdommen in dekenaten onderverdeeld. Hierdoor ontstond een bestuurlijke tussenlaag, die tevens controlebevoegdheid kreeg. Daartoe was eveneens een goede informatievoorziening noodzakelijk.

In 1865, twaalf jaar na het herstel van de hiërarchie, gaf de paus machtiging tot het houden van een provinciaal concilie van de Nederlandse kerkprovincie. Dit betekende min of meer de afronding van de kerkelijke organisatie. Op dit concilie kwam ook de informatievoorziening

op parochieniveau aan de orde. Tijdens de vergaderingen werd duidelijk gesteld, dat in de pastorie behalve de bekende registers en andere voorgeschreven boeken, ook het 'zeer nuttige en noodzakelijke register dat men gewoon is parochiememoriaal te noemen' aanwezig zou moeten zijn.¹⁷ Een boek dat, zo stelde men, toen reeds door enkele pastoors nauwgezet werd bijgehouden. Uit deze opmerkingen kan men opmaken, dat dit gebruik op deze wijze nog niet zo heel lang bestond en ook de naam nog maar kort in zwang was. De verbreiding lijkt op dat moment nog beperkt te zijn. Maar onmiskenbaar was het voorschrift een institutionalisering van een bestaande praktijk. Een en ander valt anders maar moeilijk te rijmen met het rescript van 9 januari 1864 van de aartsbisschop aan de pastoors met de mededeling een algemene beschikking 'in het Registrum Memoriale Parochie te insereren', iets wat de aanwezigheid van memorialen veronderstelt. Het memoriaal van de parochie Houten (Ut.) uit 1856, dat vrijwel geheel volgens de voorgeschreven indeling werd opgezet, is daarvan een vroeg voorbeeld.¹⁸

Door het concilie van 1865 werd dus voortaan expressis verbis het bijhouden, althans de aanwezigheid van een *Registrum Memorialis Parochiae* in de pastorie, voorgeschreven. Een expliciete schrijfverplichting was het niet; wel werd het memoriaal later op één lijn met de doop-, trouw- en begraafregisters gesteld, waaruit de verplichting zou kunnen worden opgemaakt. In paragraaf 1 van canon 470 van de codex staat immers dat de pastoor alle boeken die in het eigen bisdom zijn voorgeschreven, moet bijhouden en zorgvuldig bewaren.¹⁹ Twee jaar later, in 1867, vond het provinciaal besluit zijn weerslag in de diocesane synoden die in de afzonderlijke bisdommen werden gehouden en waarin op een min of meer uniforme wijze nader werd omschreven wat in negen onderscheiden hoofdstukken in het parochiememoriaal diende te worden opgenomen.

Memoriaal-Register

DER

PAROCHIE

VAN DEN

II. JACOBUS (DEN MEERDERE)

TE

's Gravenhage.

Aangelegd volgens voorschrift der Diocesaan-Synode
van 1867.

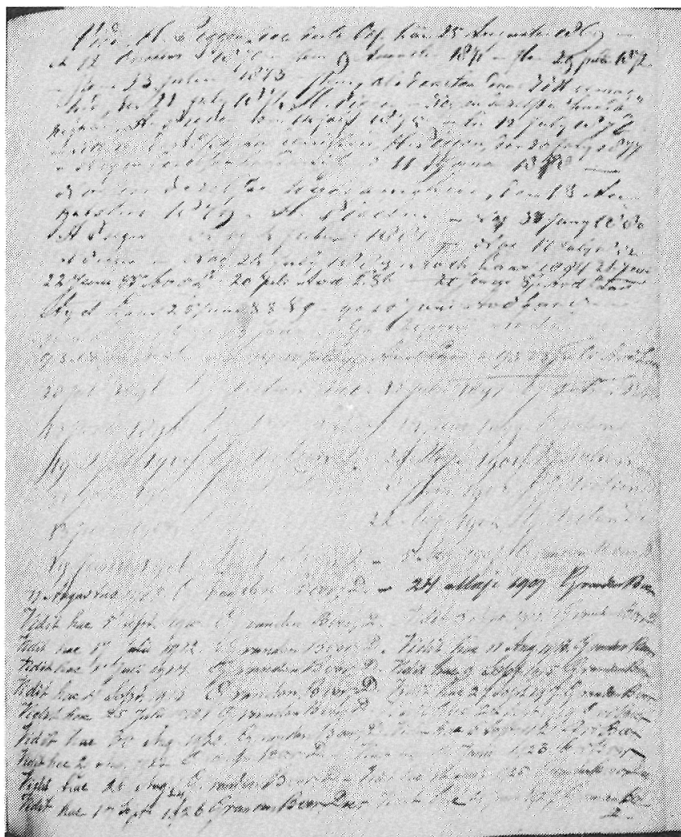
Afbeelding 10: Gedrukt titelblad van het memoriaal (1857-1979) van de Haagse St. Jacobusparochie. (Gemeentearchief Den Haag, archief Jacobusparochie, inv. nr. 43).

De verkorte omschrijvingen, zoals die in de memorialen als hoofdstuktitels werden opgevoerd, zijn hiervoor reeds op pagina 29 weergegeven. De volledige synodale beschrijving van de onderscheiden capita zijn hierna in de bijlage opgenomen.²⁰

Een voorbeeld van de invloed van de nieuwe diocesane instructies toont het memoriaal van de Sint Petrus-Bandenparochie te Gilze. De pastoor was daar reeds in 1842 begonnen met het aanleggen van een boek met *Aanteekeningen van de voornaamste circulaire van het Bisdom van Breda ... als ook van eenige voornamen beslissingen van Z. D. H. W. den Bisschop van Breda in betrekking tot de kerk en pastorij te Gilze genomen*. Na 1864 is de tekst enige tijd niet bijgehouden, totdat het boek van 1869 tot 1974 werd vervolgd in een nieuwe opzet als *Memoriale Parochiae*.²¹

b. De uitvoeringsbesluiten en -procedures

Zoals hierboven gesteld, zijn na het besluit op de provinciale synode in 1865 de uitwerking van de opzet en de invoering van de parochiememorialen naar de diocesane synoden van 1867 doorgeschoven. Van de inhoud van deze laatste synoden werden vervolgens per bisdom alle pastoors op de hoogte gesteld. Die bepalingen dienden zij verder na te leven. Ten aanzien van de uitvoering van het geschrift werden geen specifieke eisen gesteld. Verdere procedures waren er niet aan verbonden, behoudens eventueel de jaarlijkse controle van de parochieboeken door de deken. Hij kreeg de boeken ter lezing voorgelegd, waarna hij ze diende te dateren en te ondertekenen. Hoewel een jaarlijkse controle van de parochieboeken door de deken was voorgeschreven, vond dit wat de memorialen betreft niet vaak plaats. De parochiememorialen waren immers relatief moderne parochieregisters, die men niet gewend was te controleren. Dit werd nog versterkt doordat de deken de memorialen bij hun visitaties niet vaak in het parochiearchief in de kluis aantreffen. Uit praktische overwegingen hield de pastoor het boek op zijn kamer of in zijn bureaulade. Het eerder genoemde memoriaal van Tongelre uit 1886 werd bijvoorbeeld pas in 1929 voor het eerst door de deken gezien (tot 1963). Indien de controle plaats vond, dan blijkt de frequentie daarvan in de loop van de 20e eeuw evenzeer af te nemen als de schrijfactiviteiten van de pastoors. De dekenale controle is in de jaren zestig praktisch opgehouden te bestaan.

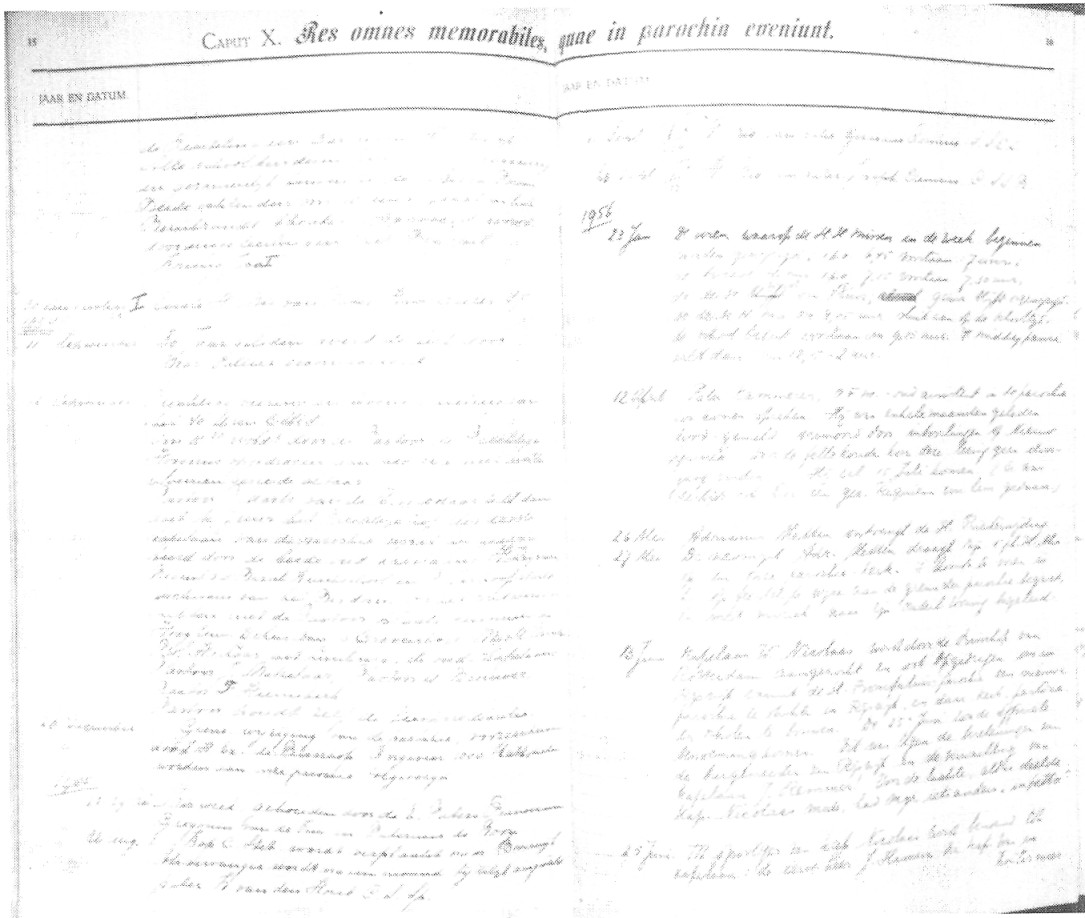
Abbeelding 11: Pagina in het memoriaal van de St. Lambertusparochie in Maren-Kessel met de jaarlijkse aantekeningen van de deken die het memoriaal heeft gezien en akkoord bevonden. (Archief bisdom 's-Hertogenbosch, archief Lambertusparochie, doos 1).

e. De interpretatie en de betrouwbaarheid van de gegevens

Als bron is het parochiememoriaal niet zonder problemen. De betrouwbaarheid hangt van een aantal factoren af. In de eerste plaats moet de pastoor, de samensteller van het memoriaal, worden genoemd. De juistheid van de opgenomen gegevens hangt voor een groot deel af van zijn nauwkeurigheid en acribie. Daarmee hangt samen de volledigheid waarmee hij zijn werk verrichtte. Hield hij alles goed bij of had hij alleen maar aandacht voor bepaalde aspecten van de parochie? Dit brengt ons op het probleem van het perspectief waaruit werd geschreven. De een is een goed en nauwkeurig waarnemer, de ander is dat, al of niet opzettelijk, minder. Terwijl de een redelijk objectief is, is de ander dat geheel niet. Derhalve geeft elk individu zijn eigen interpretatie van de werkelijkheid, iets wat met name speelt bij de parochiekroniek. De ene pastoor beschouwt het memoriaal meer als een soort privédagboek, terwijl de ander het ziet als een min of meer openbaar document, waardoor hij zijn bewoordingen geheel anders kiest. Worden conflicten geheel verzwegen (met als achtergrond dat het beter zou zijn als bij de visitatie de deken er niets over zou lezen), of worden de problemen uitvoerig (en eenzijdig?) uit de doeken gedaan.

Hoe precies een memoriaal ook werd bijgehouden, de kroniek werd meestal eens in de zoveel dagen aangevuld. Uit het geheugen diende dan het verhaal te worden naverteld, hetgeen de feitelijkheid en de chronologie ongunstig kan beïnvloeden. Aan de penvoering en/of soort en kleur van de inkt is het 'opsparen' soms te bemerken. Uit ervaring is gebleken dat met name aantallen of schattingen (van bijvoorbeeld deelnemers aan bepaalde activiteiten) eerder te hoog dan te laag zijn opgegeven.

Een ander probleem is de betrouwbaarheid van gegevens die aan het memoriaal ten grondslag hebben gelegen. In het bijzonder de informatie die de pastoor als 'geschiedschrijver' over het verre verleden van de parochie voor zijn kroniek (de 'res memorabiles') heeft gebruikt. Bij de aanleg van het memoriaal ging menige geestelijke terug tot in de vroege middeleeuwen.

Abbeelding 12: Dubbele pagina uit hoofdstuk 10 van het memoriaal van de parochie H. Gerardus Majella in Den Haag, met de *res memorabiles* van 30 augustus 1954 tot 25 juni 1955.

Oude bronnen en geschriften werden daarbij vaak uitvoerig geciteerd, terwijl zijn bronnenkritiek nogal eens matig was. Wanneer in de loop der jaren de betreffende originele bronnen zijn verdwenen is daarmee het memoriaal echter wel de enige vindplaats geworden!

Voor de overige capita is met het nodige voorbehoud te stellen dat naarmate de gegevens feitelijker (minder verhalend) worden, de betrouwbaarheid van de informatie toeneemt. Niettemin moet men beducht blijven voor (al of niet opzettelijke) vervormingen en fouten.

3. Verwijzende notities

a. Vindplaatsen

Het parochiememoriaal diende volgens de bepalingen van de diocesane synoden van 1867 te zamen met de overige parochieregisters en papieren in de archiefruimte van de pastorie te berusten. Daar zullen ze in veel gevallen nog steeds te vinden zijn. De beste methode om daar achter te komen is navraag te doen bij de betreffende pastoor. Hij kan zeggen waar het memoriaal zich bevindt. De adressen zijn gemakkelijk te vinden in de jaarlijkse *Piusalmanak*. Maar niet alleen daar zullen memorialen moeten worden gezocht. Wanneer een parochie wordt opgeheven, komt het archief soms bij het archief van het bisdom terecht. Dit komt ook wel eens voor wanneer een pastoor het oude archief niet meer goed kan bergen en het in bewaring geeft bij de bisdomarchivaris. Dan zal men zich tot hem moeten wenden. Het komt dan echter regelmatig voor dat juist het memoriaal van de archiefoverdracht wordt uitgezonderd. Dit heeft te maken met het feit dat het memoriaal een lange periode beslaat, en de pastoor een gemakkelijk overzicht met veel informatie biedt. Bovendien is het oude register soms nog in gebruik. In de derde plaats wordt vanwege de eigen aantekeningen het memoriaal door sommige pastoors min of meer als een persoonlijk (dag-)boek beschouwd. Sinds enige jaren worden echter, meestal in samenwerking met de bisdomarchivarissen, afspraken gemaakt over de acquisitie van parochie-archieven door gemeentelijke archiefdiensten, en eventueel Rijksarchieven. Men ziet in dat het vanuit het perspectief van de onderzoekers beter is om deze archieven niet bij de bisdommen onder te brengen. Dit beleid wordt gevolgd bij alle Nederlandse bisdommen. Het aartsbisdom Utrecht laat in het geval er geen goed lokaal archiefbeheer is, het archief bij het Utrechtse Rijksarchief deponeren. Het aartsbisdom beschikt zelf niet over een depot om andere archieven op te nemen. Beslissend voor de verblijfplaats blijft echter uiteindelijk de stem van de pastoor of het kerkbestuur, zij bepalen waar dit *particuliere* archief kan worden gedeponerd. In het bisdom 's-Hertogenbosch is de wens van de bisschop om pastoors het memoriaal te laten bijhouden van belang voor de verblijfplaats van het parochiememoriaal. Bij in bewaringgeving van het parochiearchief aan het gemeente- of streekarchief adviseert het bisdom om het lopende memoriaal niet mee te geven.

Een ander probleem is de openbaarheid van het materiaal. Deze particuliere archiefbestanddelen hoeven door een parochie of bisdom niet ter inzage gegeven te worden. De Archiefwet is er namelijk niet op van toepassing. In vrijwel alle gevallen wordt echter bij serieus onderzoek direct toestemming voor raadpleging gegeven. Wanneer een parochiearchief bij gemeente- of streekarchief in bewaring is gegeven, zijn de stukken wel openbaar. Dat wil zeggen, indien er met de pastoor of het kerkbestuur geen beperkende maatregelen zijn afgesproken. Nogal eens wordt een openbaarheidsgrens van vijftig jaar vastgesteld.

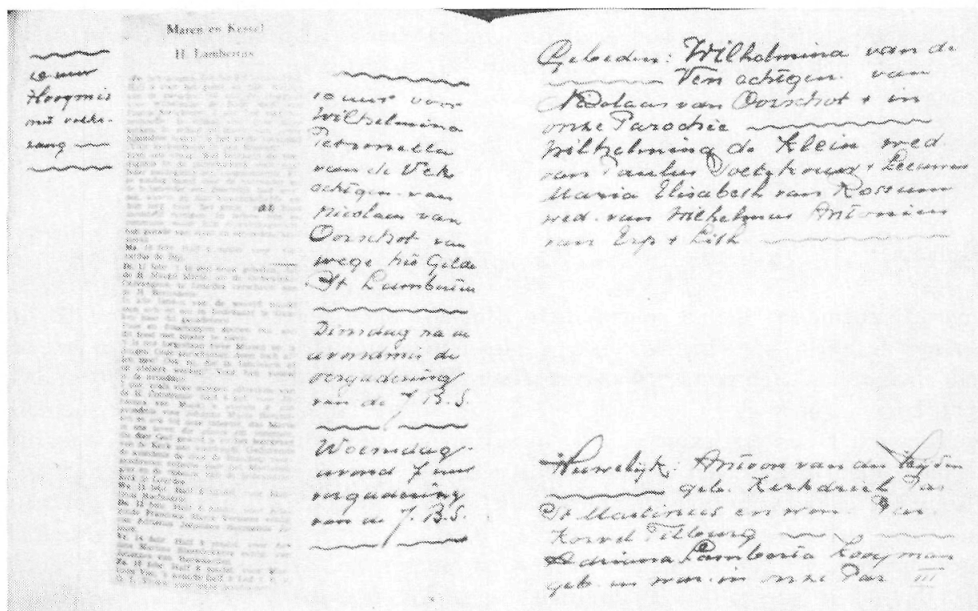
Aangezien memorialen vaak tot vrij recente datum doorlopen, kan dat betekenen dat men in het geheel geen memoriaal te zien krijgt, of dat het gedeeltelijk is afgedekt. Wanneer evenwel bij het kerkbestuur toestemming voor een algehele inzage wordt gevraagd, zal deze in de regel worden verleend.

b. Aanvullende bronnen

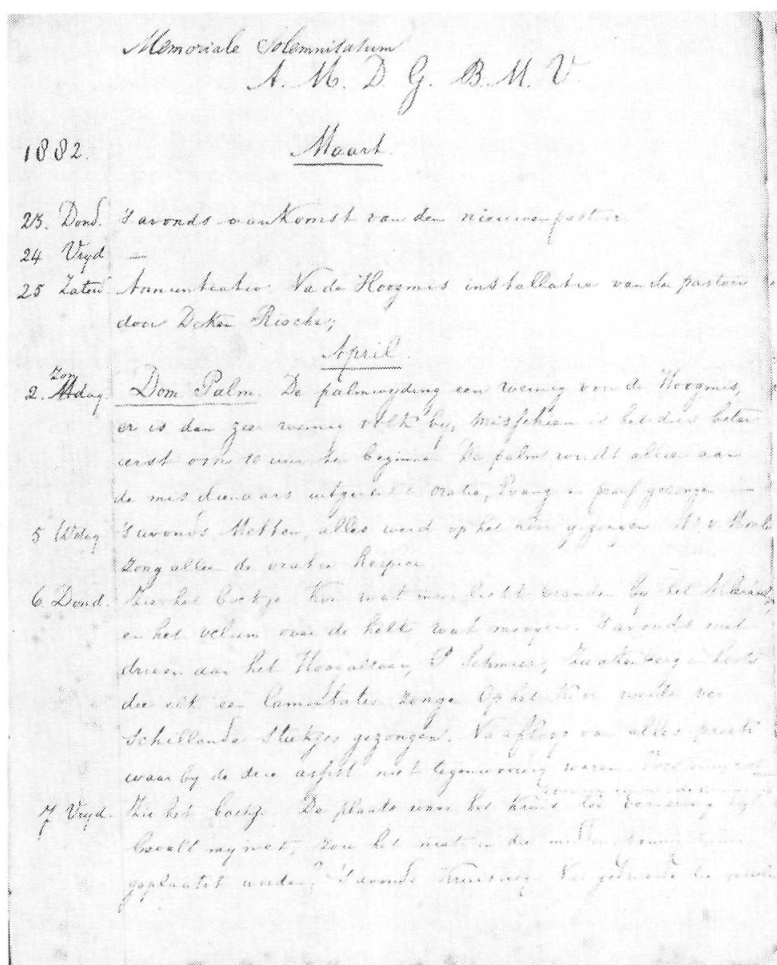
1. Gerelateerde bronnen

Strikt genomen staat het memoriaal binnen de parochieadministratie op zichzelf. Het parochiearchief is er echter als administratieve eenheid op verschillende onderdelen direct mee verbonden. In het bijzonder zijn er relaties met de notulen van het kerkbestuur en de correspondentie en de persoonlijke papieren van de pastoors. De notulen van het kerkbestuur zijn in de tweede helft van de 20e eeuw veelal de rol van het memoriaal gaan overnemen. In de afgelopen dertig jaar is bij veel parochies de bestuursstructuur veranderd. In plaats van het

Afbeelding 13: Twee pagina's uit het intentieboek van de St. Lambertusparochie in Maren-Kessel. (Archief bisdom 's-Hertogenbosch, archief Lambertusparochie, doos III).

Afbeelding 14: Afgeleid van het algemene parochiememoriaal is dit 'Memoriale Solemnitatum'. In dit geschrift staan chronologisch de kerkelijke plechtigheden vermeld, die in de parochie van St. Theresia van Avila in Den Haag tussen 1882 en 1914 plaatsvonden. (Gemeentearchief Den Haag, archief parochie St. Theresia van Avila, inv. nr. 74).

kerkbestuur fungeert meestal een combinatie van hetzij kerkbestuur en parochieraad, hetzij parochiebestuur en parochievergadering. Van de vergaderingen van deze lichamen worden in de regel goede notulen gemaakt. Ook de doop-, trouw-, en begraafregisters staan in directe relatie tot het memoriaal. Uit deze boeken werden diverse gegevens in het memoriaal overgenomen. Op zijn beurt werden uit het memoriaal weer gegevens in de dekenale verslagen overgenomen. Een andere bron, meestal echter niet of niet goed bijgehouden of bewaard, zijn de intentieboeken. Een serie intentieboeken kan een belangrijk chronologisch overzicht bieden van de dagelijkse gebeden, missen en namen van geestelijken en parochianen.²² In enkele gevallen zijn, als een soort afgeleide van het parochiememoriaal, ook bijzondere registers bijgehouden. Het *Memoriale Solemnitatum* van de Haagse Jacobusparochie geeft bijvoorbeeld een zeer gedetailleerd overzicht van alle gehouden plechtigheden. Ook de parochieblaadjes die in de loop van de 20e eeuw steeds frequenter gaan verschijnen, kunnen worden genoemd.

De archiefstukken gevormd door geestelijken hoger in de kerkelijke hiërarchie, zijn eveneens gerelateerde bronnen. De verslagen van de dekens kunnen een ander gezichtspunt op het parochieleven bieden. Dit geldt ook voor het bisdomsarchieven, waar over de meeste aspecten van het parochiebestuur en zielzorg en over voorkomende problemen in bepaalde parochies, aparte dossiers aanwezig moeten zijn.

2. Toetsingsbronnen

Voor zaken die de burgerlijke gemeente betreffen kunnen gebeurtenissen getoetst worden aan de gemeenteverslagen en gemeenteraadsnotulen. Natuurlijk kunnen ook de locale en regionale kranten uitkomst bieden. Daarnaast, maar in mindere mate, plaatselijke gedenkboeken en almanakken en katholieke periodieken. Voor de persoonsgegevens zijn de registers van de burgerlijke stand en de bevolkingsregisters vanzelfsprekend de betrouwbaarste toetsingsbronnen en de in de parochie bewaarde doop-, vorm-, trouw-, begraaf- en fundatie-registers.

De nauwkeurigheid waarmee historische bescheiden zijn weergegeven en afgeschreven is vast te stellen door middel van vergelijking met de originele bescheiden of – zo die er zijn – moderne tekstedities; waarmee overigens de betrouwbaarheid van de mededelingen in het origineel nog niet is vastgesteld. De parochiële visitatieverslagen geven een beeld van hoe de visitator (de deken) jaarlijks de parochie aantrof, en kunnen derhalve ook voorzichtig als toetsingsbron worden aangewend.

De registratiefunctie van de bisdommen biedt ook diverse mogelijkheden voor gegevenscontrole, zoals afschriften van privileges, decreten, betalingen, gegevens over geestelijken etc.

c. Literatuur

1. Andere studies waarin het memoriaal wordt behandeld

W. Mulder, *Parochie en parochiegeestelijkheid*, Nijmegen 1947, p. 244.

A.E.M. Jansen, P.J.A.N. Rietbergen (reds), *Bronnenboek Nieuwe Geschiedenis; Typologie van bronnen uit de nieuwe geschiedenis*, Nijmegen 1986 (reader KUN), p. 11, 41.

2. Historische studies van belang voor een goed begrip van de historische situering van het parochiememoriaal:

Lexicon für Theologie und Kirche, Freiburg 1957/1986.

J. van Laarhoven, *De kerk van 1770-1970. Handboek van de kerkgeschiedenis*, dl. 5, Nijmegen 1947.

A.G. Weiler e.a., *Geschiedenis van de Kerk in Nederland*, Utrecht/Antwerpen 1962.

L.J. Rogier, N. de Rooy, *In vrijheid herboren; Katholiek Nederland 1853-1953*, Den Haag 1953.

W. Mulder, *Parochie en parochiegeestelijkheid*, Nijmegen 1947.

3. Administratief-juridische publikaties van belang voor een goed begrip van de concrete totstandkoming van het memoriaal

Codex Juris Canonici, (diverse edities).

H. van Groessen, C. van Vlissingen, *Het kerkelijk recht; Commentaar op de Codex met vermelding van het particulier kerkelijk recht voor Nederland en België*, Roermond/Maaseik 1947.

Acta et decreta synodi provincialis Ultrajectensis, St. Michielsgestel, 1865.

Acta et statuta primae synodi dioecesaenae Harlemensis...anno 1867 celebratae, Haarlem, 1867.

Statua Dioecesis Buscoducensis, Tilburg, 1928 (typ. Weeshuis), (hierin is de tekst over het parochiememoriaal dezelfde als in de *Statuta synodi dioecesaenae* van 1867; herhaald bij de synode van 1938: *Statuta dioecesis Buscoducensis*, St. Michielsgestel 1938 (Doofstommeninstituut).

4. Historische studies waarin van parochiememorialen gebruik is gemaakt

G.A. Engels, *Kroniek van Liessel, 125 jaar parochie 1851-1976*, Liessel 1976.

A.M. Frenken, *Memoriaal der dorpen Gerwen, Nuenen en Nederwetten*, 's-Hertogenbosch 1948

R.C.M. Jacobs, P.A.J.M. van Meel, *200 jaar R.K. Parochie H. Joannes de Doper, Lage Zwaluwe*, Lage Zwaluwe 1983.

G.C.A. Juten, *De parochiën in het bisdom Breda*, 2 dln, Bergen op Zoom, 1935-1945.

[Gegevens inzake parochiegeschiedenis in het algemeen]:

P.J. Margry, *Bedevaartplaatsen in Noord-Brabant*, Eindhoven, 1982. [m.b.t. devotiegegevens].

A.G. Schulte, *Het Rijk van Nijmegen; Westelijk gedeelte*, Den Haag, 1983.

Idem, *Het Rijk van Nijmegen; Oostelijk gedeelte en de Duffelt*, Den Haag, 1983.

[voor beide uitgaven uit de serie *De Nederlandse monumenten van Geschiedenis en Kunst* gegevens m.b.t. bouw- en kunsthistorie].

A.A.J. Thelen, *Lambert Poell (1872-1937) en de katholieke sociale beweging: sociaal-klerikaal spanningsveld in het Bossche diocees 1896-1915*, Tilburg 1990.

[m.b.t. biografische informatie en gegevens voor sociale geschiedenis].

4. Mogelijke gebruikswijzen van de memorialen in historisch onderzoek

a. Themata

De informatie die de memorialen bieden, geeft uitzicht op een baaierd aan onderzoeksmogelijkheden. Gezien zijn aard zal het memoriaal vaak met succes bij kerkhistorisch en religieus-volkkundig onderzoek kunnen worden aangewend. Los daarvan is de bron ook bruikbaar bij kunsthistorisch of historisch sociologisch/demografisch onderzoek. Men dient wel altijd te bedenken dat de onderzoeksmogelijkheden bepaald worden door de uitvoerigheid waarmee de pastoors hun memoriaal opzetten en bijhielden.

Puntsgewijs is een aantal onderzoeksontwerpen te noemen:

- Plaats en functie van de kerk c.q. de geestelijke in de plaatselijke gemeenschap (locale en parochiegeschiedenis).
- Verhouding van de gelovigen ten opzichte van de kerk en pastoor.
- Verhouding van de pastoor ten opzichte van de hogere geestelijkheid; met name de deken en de bisschop.
- (On)kerkelijkheid
- Rituelen; plechtigheden; feesten
- Volksgebruiken en -devoties; bedevaarten
- Bouwgeschiedenis kerkgebouw; met inbegrip van het interieur
- kerkzilver; ex-voto's; relikwieën
- Familie-historisch onderzoek
- Sociale structuren / elite-onderzoek
- Parochie- c.q. dorpsdemografie
- Naamkunde

b. Combinatie en verrijking van de informatie uit memorialen

In de eerste plaats kunnen hier de onder 3a genoemde gerelateerde bronnen worden genoemd. Het parochie-archief op zichzelf is in dit kader vanzelfsprekend van groot belang, alsmede het archief van het desbetreffende bisdom, waar de dekenale parochievisiteerverslagen en andere belangrijke stukken worden bewaard. De archieven van lokale broederschappen en andere kerkelijke verenigingen kunnen eveneens gewenste aanvullende informatie verschaffen. In breder verband kan nog het archief van de gemeente waarbinnen de parochie valt, worden genoemd.

Noten

- 1 Dit broncommentaar werd in eerste aanleg gemaakt ten behoeve van de lessen aan de Rijks Archiefschool in 1985: *Broncommentaar Het 'Liber Memorialis Parochiae'*; later heeft A. Abelmann de *Aanvulling op het broncommentaar, het 'Liber Memorialis Parochiae' door P.J. Margry* (Utrecht, 1987) in hetzelfde kader samengesteld. Voor de onderhavige versie heb ik nader onderzoek gepleegd en heb ik gebruik gemaakt van de aanvullingen van de door Abelmann bestudeerde Utrechtse memorialen.
- 2 Zie *Lexicon für Theologie und Kirche* dl. 7, s.v. Matrikel. Zie over de parochieboeken in België: E. Sabbe, 'Les registres paroissiaux et leur conservation en Belgique', in: *Archivum* 9 (1959), pp. 3-15; zie verder A. Thomas, *Pfarrarchiv und Pfarrregistratur* (Saarbrücken, 1948).
- 3 Sinds 1614 verplicht door de pastoor bij te houden geschrift, waarin gegevens over de geloofstoestand van de individuele parochianen moesten worden vastgelegd.
- 4 D. de Jong, *Onze Lieve Vrouw van Ommel en het klooster Mariaschoot; bronnenpublicatie* (Achelse Kluis, 1960) pp. 43-139.
- 5 Zie bijvoorbeeld voor de statie Haastrecht: F. van Hoeck, 'Haastrecht', in: *Bijdragen tot de geschiedenis van het bisdom Haarlem*, 58 (1940), pp. 255-267.
- 6 *Het Handboek van P.J. Vandendorpe, pastoor van Nieuwkerke (1730-1806)*, uitgegeven door J. Geldhof (Brugge: Genootschap voor Geschiedenis, 1974).
- 7 H. H. H. Uyttenbroeck, *Het Dagboek of De Kroniek door Pastoor J. C. van Postel* (Maasbree: De Lijster, 1982; fotogr. herdruk van de editie van 1911). Het is een uitgave van het handschrift 'Het nieuws binnen en omtrent de stad Venlo voorgevallen beginnende met het jaar 1781, door J.C. van Postel, pastoor te Venlo'. De tekst is een mengeling van een parochie- en een stadskroniek. Een ander voorbeeld is de Latijnse parochiekroniek die pastoor G. Hoffman van Wouw in 1770 heeft opgesteld. Deze is echter daarna niet of nauwelijks meer bijgehouden; zie *Taxandria*, jrg. 1943, een vertaling verscheen in 1975: A. Delahaye, *Hoffmans' vertellingen over de parochie van Wouw* (Publicaties van het Archivariaat Nassau-Brabant nr. 29).
- 8 Zie bijvoorbeeld het register uit het Gemeentearchief Den Haag, archief parochie HH. Antonius en Lodewijk (1768-1982), inv. nr. 6; rond 1800 zijn hierin allerlei pastorale, liturgische en financiële aantekeningen gemaakt, alsmede formulierteksten, gedichten en spreuken.
- 9 In het gemeentearchief Rucphen is een fotokopie aanwezig van het origineel dat momenteel in particuliere handen is. De indeling van het memoriaal is als volgt: Bevolking der parochie; Zeden; Godsdienst; Onderwijs; Maatschappij; Gedoopten, sterfgevallen, huwelijken, eerste communies, vormsel; Bijzonderheden.
- 10 Streekarchiefdienst Brabant-Noordoost, archief RK. parochie Nuland.
- 11 J. Peijnenburg, V. Peters, 'Parochiearchieven: wat er mee te doen', in: *Analecta van het bisdom 's-Hertogenbosch*, juli/augustus 1988, pp. 19-22.
- 12 Parochiememoriaal van de St. Lambertusparochie van Maren-Kessel. Aangelegd door pastoor A. H. Kluytmans (1866-1879) en opgezet volgens de voorgeschreven indeling in 1868 en tot 1949 zeer precies bijgehouden. De laatste drie hoofdstukken zijn naar vroeger teruggewerkt; de 'res memoriales' lopen over de periode 1843-1925. Dit onderdeel is van 1843 tot circa 1866 in het Latijn geschreven. De dekens hebben het register van 1869 tot 1949 ingezien.
- 13 'Registrum Memoriale Parochiae sti. Martini Epi. loci de Tongelre; incoeptum per parochum J.J. Meulenhoff in mense januarii anni Domini 1886'. In dit schrift heeft Meulenhoff voor acht van de negen rubrieken met zijn gegevens naar 1851 teruggewerkt; van 1900 tot 1904 bijgehouden door pastoor Van Vlokhoven. Daarna is door deze laatste een nieuw boek met dezelfde titel aangelegd dat voor wat betreft de namen van de bedienaren tot 1963 werd bijgehouden. De fundaties zijn tot 1926 bijgehouden; rubriek 8 werd al in 1931 gestopt en rubriek 9 in de jaren veertig.
- 14 Rijksarchief in Utrecht, inventaris van het archief van de parochie Schalkwijk, inv. nr. 3.
- 15 *Codex Iuris Canonici* editio 1918. In de nieuwste editio 1983 staat een en ander in een enigszins gewijzigde vorm onder canon 535 beschreven. Het bijhouden van de parochieboeken is sinds het concilie van Trente (1563) verplicht.
- 16 Cfr. over onder meer de parochiearchieven C. van de Wiel, 'Kerkelijk archiefwezen; historiek en huidige wetgeving', in: *Archives et Bibliothèques de Belgique* 57 (1986) nr. 1+2 ['Miscellanea Carlos Wijffels'], pp. 381-409.
- 17 Zie *Acta et decreta synodi provincialis Ultrajectensis* (St. Michielsgestel, [1865]) pp. 332-333: 'Non minori autem cura in sacristia, vel domo parochiae, asservandi sunt parochiales libri vel registra ad Ritualis Romani praescriptum conficienda, aliiqui libri omnes ex praecepto Ordinarii in unaquaque ecclesia habendi, atque ille nominatim maximae utilitatis ac necessitatis, et a singulis Parochis

- diligentissime tractandus, qui registrum memoriale parochiae ipsius appellari consuevit’.
- 18 Abelmann, *Aanvulling op het broncommentaar*, p. 3.
 - 19 *Codex Iuris Canonici*, c. 470: ‘...et omnes hos libros, secundum usum ab Ecclesia probatum vel a proprio Ordinario praescriptum, conscribat ac diligenter asservet’.
 - 20 *Acta et statuta primae synodi dioecesanæ Harlemensis... anno 1867 celebratae* (Haarlem, 1867), pp. 116-117.
 - 21 Zie G.J. Rehm, *Inventaris van de archieven der parochie van Sint Petrus-Banden te Gilze 1762-1979* (Rijen, 1987), inv. nrs. 13 en 14. Een ander voorbeeld is het memoriaal van de St. Jan te Sprundel (Gemeentearchief Rucphen) dat van 1856 tot en met 1980 per jaar goed werd bijgehouden. Op p. 33 een cesuur, het memoriaal begint opnieuw: Register Memoriale parochiae incoeptum a celebrato concilio dioecetano anno 1868 die 20, 21, 22 et 23 mensis aprilis.
 - 22 Een goed voorbeeld van een dergelijk overzicht (van de St. Lambertuskerk van Kessel) bevindt zich in het bisdomarchief te 's-Hertogenbosch; zie afbeelding 13.

Bijlage

De volledige hoofdstuktitels in het *Registrum Memorialis Parochiae* (1867) met, tussen haakjes, de meest voorkomende varianten. Enkele kleine onderlinge tekstuele verschillen (bijvoorbeeld de uitgangen of hoofdletters e.d.) zijn voor de overzichtelijkheid achterwege gelaten.

- I. Fundatio, antiquitas, traditiones, circumscriptio et monumenta parochiae.
- II. Dona et nomina benefactorum, qui ecclesiam vel cappellam aedificarunt, altare, tabernaculum, vel aliud quoddam insigne objectum aut ornamentum dono dederunt.
- III. Nomina Pastorum et Vicariorum seu Sacellanorum qui in parochia curam animarum exeruerunt, addita die excepti et derelicti muneris.
- IV. Fundationes Missarum una cum approbatoriis Ordinarii actis et descriptione bonorum, e quibus reditus percipiuntur; nisi speciale registrum adsit ad quod remitti potest. (Na percipiunter volgt: Insuper indicetur testamentum aut legalis actus inter vivos, quo fundatae sunt; designetur numerus et qualitas Missarum cum loco et tempora celebrationis; tandem mentio fiat specialium conditionum, sub quibus forte onus Missarum legatum vel acceptatum fuit).
- V. Annuus fundationum computus una cum nomine sacerdotis, qui Missas celebravit, vel cui datae sunt, saltum si extra ecclesiam propriam fundatae Missae celebrentur. (na celebravit volgt: nisi, id quod praestat, hic computus in speciali libro describatur).
- VI. Bullae indulgentiarum, altaris privilegiati, confraternitatum seu piorum sodalitorum, et authenticæ SS. reliquiarum litteræ. (na VI volgt: Index Indulgentiarum, pro particulari ecclesia concessarum, altaris privilegiati, confraternitatum seu piarum associationum, et recensio Reliquiarum).
- VII. Numerus parochianorum et communicantium, quoties generalis animarum recensio facta est. Annuus quoque numerus baptizatorum, illegitime natorum, neocommunicantium, matrimonio junctorum, et mortuorum (tam infantium quam adultorum), atque numerus sacrarum specierum, quae per annum distributæ sunt (distincte notando quot sacrae species in ipsa ecclesia parochiali, quot in aliis ecclesiis vel sacellis, ad parochiam pertinentibus, distributæ sint).
- VIII. Summa totalis omnium reddituum, quibus fabrica ecclesiae fruitur, una cum honorario, quod Pastori et Sacellano solvi quotannis debet.
- IX. Res omnes memorabiles, quae in parochia eveniunt, v.g. consecratio vel benedictio ecclesiae, coemeterii, campanae, celebratio Missionis aut Jubilaei, visitatio Ordinarii vel Decani, et ea quae ab Episcopo vel Decano praescripta aut commendata fuerunt. (Notentur etiam ea omnia quae successoribus scitu necessaria vel utilia esse possint pro recto parochiae regimine).

Afbeelding 17: Hoofdstuk VII ('Numerus parochianorum') uit het memoriaal van de St. Lambertusparochie in Maren-Kessel. (Archief bisdom 's-Hertogenbosch, archief Lambertusparochie, doos 1).

Capitulum VII
Numerus Parochianorum

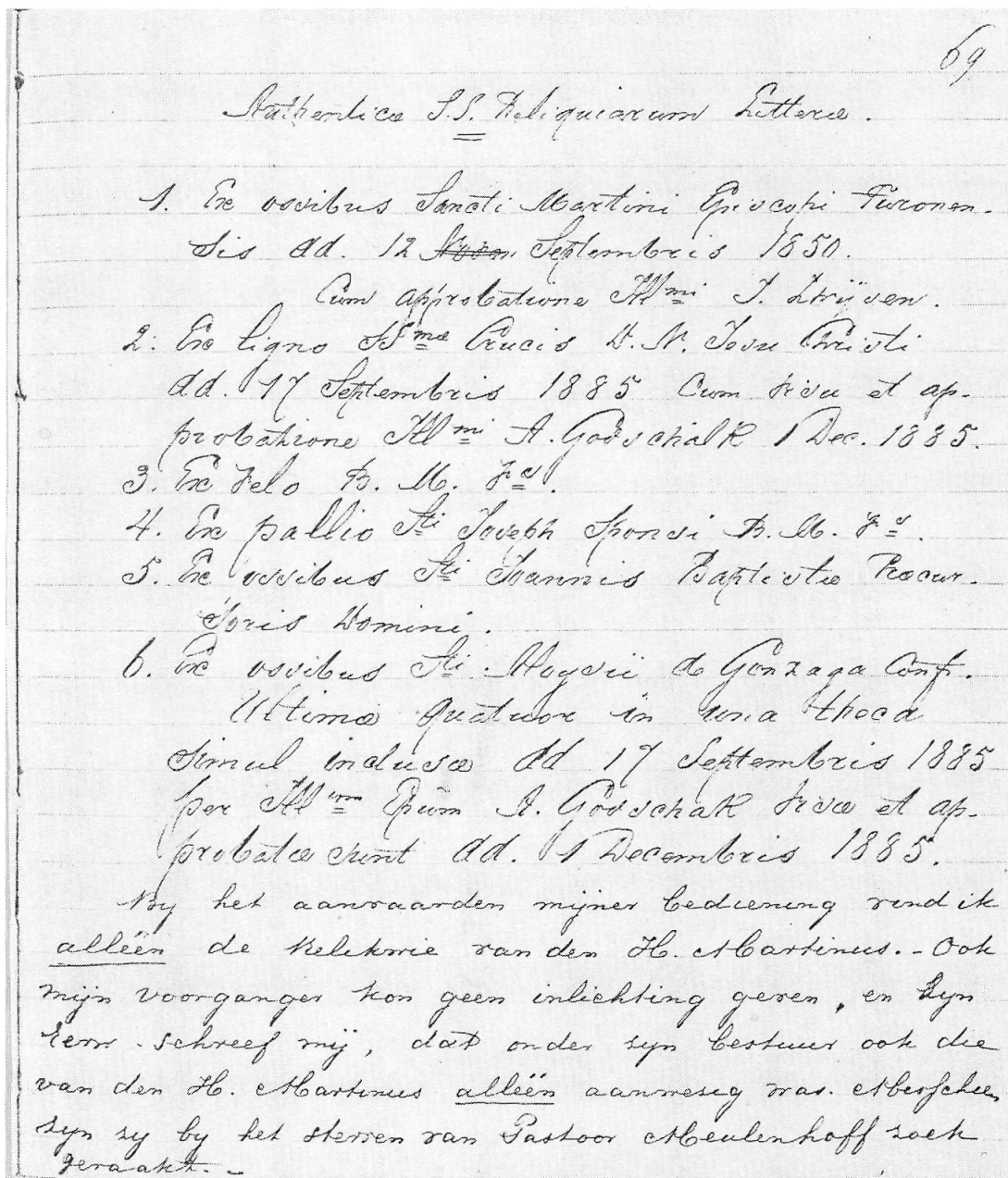
	numerus	immunitatis	Papaeatam	Aliphan	St. Anna	St. Martinus	Aliphan	St. Martinus	St. Anna
1652	208	102	15	1	6	1	1	1075	
1653	216	107	0	-	6	2	1	1081	
1654	242	179	9	1	5	-	1	1087	
1655	240	103	4	-	7	-	1	1129	
1656	253	101	7	-	Stellen	2	1	1060	
1657	245	105	5	-	11	1	0	1130	
1658	249	106	5	-	2	1	1	1161	
1659	250	107	0	-	3	2	1	1150	
1660	247	108	10	-	5	1	1	1151	
1661	244	150	5	-	5	2	1	1160	
1662	246	107	9	-	5	3	1	1171	
1663	243	100	7	-	11	2	1	1175	
1664	252	105	0	-	6	4	1	1177	
1665	248	101	5	-	5	1	1	1178	
1666	261	102	0	-	7	-	4	1180	
1667	265	105	0	-	5	-	4	1180	

Afbeelding 18: Inhoudsopgave en eerste pagina van het memoriaal van de St. Lambertusparochie in Maren-Kessel. (Archief bisdom 's-Hertogenbosch, archief Lambertusparochie, doos 1).

Inhoud van het boek

<p>Capitulum I</p> <p>II</p> <p>III</p> <p>IV</p> <p>V</p> <p>VI</p> <p>VII</p> <p>VIII</p> <p>IX</p>	<p>I } Fundatio antiqua traditionis circumscriptae et documenta interea hactenus absentia 1551 bl. 20 - supra</p> <p>II } Normae confederationis belgicae absentia 1551 bl. 20 - supra</p> <p>III } Normae confederationis belgicae absentia 1551 bl. 20 - supra</p> <p>IV } Fundationes Messorum absentia 1551 bl. 20 - supra</p> <p>V } Bulla confirmationis absentia 1551 bl. 20 - supra</p> <p>VI } Numerus Parochianorum absentia 1551 bl. 20 - supra</p> <p>VII } Summa totius omnium redditorum bl. 270 - supra</p> <p>VIII } Res Parochiae memorabiles absentia 1551 bl. 20 - supra</p>	<p>Limites hujus Parochiae caeterum sunt ac circumscriptae circuli respectu parochiae de Selt, et Solder & Kessel & Maren respectu parochiae de Maren. Census parochianus de Maren. via provinciali Joas. Wentenbrack Ultimus parochianus de Kessel Joas v. d. Pragaend. Ita notandum mandavit 30 Martii 1910. + W. v. d. Ven Episcopus Pascuendicanti</p> <p style="text-align: right;">J. J. P. Prast parochus.</p>
---	---	---

Afbeelding 19: Bladzijde uit het memoriaal van de St. Martinusparochie in Tongelre met vermelding van de (al dan niet aanwezige) relikwieën. (Archief bisdom 's-Hertogenbosch, archief Martinusparochie, doos IV).

BRONCOMMENTAREN

XII

**DE STATEN VAN OORLOG TE LANDE EN DE
GENERALE PETITIES 1576-1795**

door

P.W. van Wissing

Inhoud

1. Inleiding	47
a. Een historische situering	47
b. Een visuele kennismaking	48
2. De administratieve ontstaansgeschiedenis van de Staten van Oorlog en de Generale Petities	51
a. De formele grondslag	51
b. De uitvoeringsbesluiten en -procedures	52
c. De interpretatie en de betrouwbaarheid van de gegevens	54
3. Verwijzende notities	55
a. Vindplaatsen	55
b. Aanvullende bronnen	56
1. Gerelateerde bronnen	56
2. Toetsingsbronnen	56
c. Literatuur	56
1. Andere gidsen en commentaren	56
2. Enkele recente (na 1945) historische studies van belang voor een goed begrip van de historische situering van de Staten van Oorlog en de Generale Petities	56
3. Enkele administratief-juridische publikaties van belang voor een goed begrip van de concrete totstandkoming van de Staten van Oorlog en de Generale Petities	57
4. Historische studies waarin van de Staten van Oorlog en de de Generale Petities gebruik is gemaakt	57
4. Mogelijke gebruikswijzen van de Staten van Oorlog en de Generale Petities in het historisch onderzoek	57
a. Themata	57
b. Het verrijken van de Staten van Oorlog en Generale Petities met informatie uit andere bronnen	57
Noten	58
Afbeeldingen	59

1. Inleiding*

a. Een historische situering

Op 23 januari 1579 werd tussen de bij de Unie van Delft (1576) aangesloten opstandige gewesten (Holland, Zeeland, Bommel en Buren) en de Ommelanden van Groningen, Utrecht (onder protest van de kapittels) en Gelderland een nadere unie gesloten, de Unie van Utrecht. Geleidelijk traden ook Overijssel, Friesland, Drenthe en een aantal steden in de Zuidelijke Nederlanden toe. Zij verklaarden onder meer gezamenlijk de strijd tegen de Spaanse koning Filips II op te nemen.

Met het 'Placcaat van Verlatinge' gaven de opstandige gewesten in 1581 te kennen het gezag van Philips II als heer der Nederlanden niet meer te erkennen. Toen Robert Dudley, graaf van Leicester, in 1588 formeel afstand deed van zijn positie als gouverneur-generaal, ontstond in feite de Republiek der Verenigde Nederlanden. De soevereiniteit viel terug aan de gewesten, die elk een typisch eigen bestuursvorm kenden. De Unie van Utrecht vormde de band tussen de soevereine gewesten, een soort 'grondwet' van de Republiek. De voornaamste bepalingen betroffen de gewestelijke soevereiniteit, de verdediging tegen Spaanse invloed, de gewestelijke godsdienstvrijheid en een geschillenregeling voor conflicten tussen de gewesten onderling.

De Staten-Generaal, nu een conferentie van gezanten van de soevereine gewesten, kreeg de gemeenschappelijke belangen te behartigen. Deze vergadering kwam vanaf 1576 regelmatig, sedert 1593 permanent bijeen. Haar taak omvatte buitenlandse zaken, defensie, generaliteitsfinanciën en muntwezen, bestuur van de zogenoemde generaliteitslanden, beslissingen inzake geschillen tussen provincies onderling en het oppertoezicht op de Verenigde Oostindische Compagnie en de Verenigde Westindische Compagnie.

Ruggespraak en de eis van eenparigheid van stemmen bemoeilijkten de besluitvorming van de Staten-Generaal aanzienlijk. Twee zogenoemde Grote Vergaderingen vermochten daar geen verbetering in te brengen. Tussen de Generaliteit – de staatsmacht van de Republiek vertegenwoordigd door de Staten-Generaal – en de soevereine gewesten bestond een voortdurende competentiestrijd, die met name in 1618 en 1650 tot ernstige conflicten leidde over de afdanking van troepen.

Andere generaliteitsinstellingen waren de Raad van State, de admiraliteitscolleges, belast met de zorg voor het zeewezen en de binnenwateren, de Generaliteitsrekenkamer, de Raden van Vlaanderen en Brabant als gerechtshoven voor de generaliteitslanden en de Generaliteitsmuntkamer.

Belangrijke functionarissen waren de thesaurier-generaal, die een adviserende stem in de Raad van State had en de ontvanger-generaal, die controleerde of de ontvangers het geld wel afdroegen. De Oranje-Nassaus bekleedden de functie van het gewestelijk stadhouderschap, maar combineerden deze functie met generaliteitsfuncties als het kapitein-generaalschap en admiraalschap. Staatsrechtelijk bleef hun positie tweeslachtig met enerzijds soevereine bevoegdheden en anderzijds dienaarschap aan de Staten.

Het defensiebeleid zou, op basis van de Unie van Utrecht (zie par. 2.a), gemeenschappelijk worden bepaald. Uitgaande van het ook in deze onverminderd geldende beginsel van gewestelijke soevereiniteit, kon het beleidsvormende orgaan niet anders dan de vergadering van de Staten-Generaal zijn, ongeacht wat de Raad van State in de beginjaren van de Republiek (cf. de instructies van 1584 en 1588) aan bevoegdheden heeft bezeten.

Namens de Staten-Generaal droeg de Raad van State zorg voor de vestingen van de Republiek, alsmede de werving en afdanking van de troepen van de Generaliteit. De Raad werd daarmee van adviescollege tot uitvoerend orgaan van de Staten-Generaal. Tot haar belangrijkste taken behoorde: het onderhouden van de verdragen met andere landen, het opperbevel in krijgsvaken (de uitvoering lag in handen van de kapiteins-generaal en de admiraals) en het beheer van de generaliteitsfinanciën. Elk gewest was met een tot drie leden in de Raad vertegenwoordigd. In tegenstelling tot de Staten-Generaal werd in de Raad van State wel bij meerderheid besloten over alle zaken.

De onder de Generaliteit ressorterende krijgsmacht te lande bestond voor een klein deel uit ongerepartieerde (repartitie = verdeling), voor het merendeel uit gerepartieerde troepen. Ongerepartieerde troepen waren aan de Generaliteit geassigneerd uit de generaliteitsinkomsten uit de Generaliteitslanden. Gerepartieerde troepen werden gefinancierd door de gewesten, hetzij indirect via het quotenstelsel, hetzij direct via het repartitiestelsel.

Het quotenstelsel dateerde uit de landsheerlijke tijd, toen de vorst het middel van de bede

tot de staten van de gewesten aanwendde, als hij van zijn onderdanen meer geld nodig had dan hij uit zijn domeinen ontving. Gewoonlijk werd dan het totaalbedrag over de gewesten omgeslagen. Dit stelsel bleef ook ten tijde van de Republiek bestaan, omdat er geen Generaliteitsbelastingen bestonden. De Staten-Generaal hadden de rol van de landsheer overgenomen en zetten in de jaarlijkse bede, de Generale Petitie, hun financiële verlangens terzake van defensie uiteen, waarbij voor elke gewest een aandeel (quote) werd vastgesteld.

Om de quoten te kunnen bepalen werd onder meer een specificatie van de vaste lasten voor het veldleger gegeven in een Staat van Oorlog te lande, terwijl in de Staat van Oorlog te water de financiële verlangens van de vloot werden opgesomd. De op de Staat van Oorlog vermelde bedragen werden gerekend tot de ordinaris lasten, welke door de gewesten in principe niet konden worden verminderd. Omwille van de financiële pacificatie werden de ordinaris lasten zo lang mogelijk ongewijzigd gelaten. Gevolg was dat in de Generale Petitie naast de vaste lasten ook extra-ordinaris lasten werden opgevoerd. Deze additionele uitgavenposten konden door de gewesten wel worden verminderd of afgewezen.

De Staat van Oorlog te lande was een middel om de vrijheid van consenteren enigszins in te perken en aldus toch een minimum-garantie te verkrijgen voor een vast jaarlijks inkomen ten behoeve van de Generaliteitsdefensie.

Welke gewestelijke belastingen de provincies hieven om hun quote op te brengen, bepaalden ze zelf. Een aantal gewesten, zoals Drenthe, Overijssel en Gelderland, bleek veel moeite te hebben hun quoten op te brengen. Om de oorlogvoering niet te laten lijden onder de nalatigheid van de gewesten, ging men voor het leger over tot het zogenaamde repartitiestelsel. Dat wil zeggen dat de provincies bepaalde troepen op hun loonlijst hadden staan, die zij hetzij rechtstreeks betaalden, hetzij via een sollicitateur-militair, een particuliere geldschietter. Deze troepen werden vervolgens ter beschikking gesteld van de Unie.

De totale sterkte van het krijgsm apparaat in – 1597 12.682 voetknechten en 2700 ruiters – werd in principe door de Generaliteit bepaald.¹ Elk gewest had echter het recht het te leveren contingent te beperken. En zo werden met inbreuk op het gezag van de Generaliteit door de gewesten compagnieën gecasseerd (=afgedankt), augmentaties (=uitbreidingen) tegengehouden, oorlogspetities geweigerd en regimenten gereduceerd. Bovendien had ieder gewest vanouds het recht, dat door de Unie van Utrecht niet verloren was gegaan, zich van extra troepen te voorzien, waarover het gewest vrijelijk kon beschikken.

Toen de Raad van State in 1795 werd ontbonden door de Staten-Generaal, kreeg het Comité tot de algemene zaken van het bondgenootschap te Lande (kortweg: Comité te Lande) dezelfde zaken te behartigen als de oude Raad van State: de algemene defensie te land, de financiën van de Generaliteit, het beheer van de Generaliteitslanden en de militaire justitie. Op 7 maart 1795 werden door Hun Hoog Mogenden op voordracht van het Comité te Lande vijf bureaus opgericht met als taak de reorganisatie van het Staatse leger tot een nationale armee te volbrengen. In feite werden het Staatse beroepsleger en de daarmee samenhangende financiële structuur geliquideerd. Men raadplege over deze reorganisatie de archieven van het Comité te Lande (1795-1798) en het Ministerie van Oorlog (1798-1813) op het Algemeen Rijksarchief in Den Haag.²

b. Een visuele kennismaking

In een Generale Petitie werd de politieke toestand geschetst en het totaal van de uitgaven aangegeven, waarna de Staat van Oorlog als apart stuk volgde.

Afbeelding 1 op bldz. 59 toont een fragment uit de Generale Petitie van 1725, voorafgaande aan de Staat van Oorlog, door de Staten-Generaal op 5 januari 1725 geëxhibeerd (=in de vergadering overlegd).³ Simon van Slingelandt (1664-1736), secretaris van de Raad van State en later thesaurier-generaal, schrijft in algemene termen over de politieke situatie, maar waarschuwt dat de 'vreede somwijlen heeft gedient, om de Republiq, onverhoeds, op 't lijf te vallen'. Hij onderschrijft dan ook de resolutie van de Staten-Generaal van 29 januari 1724 om legeraugmentatie van 7000 man (waardoor de sterkte op ca. 40.000 man uit zou komen) ter versterking van de grenzen en fortificatiën.

Het schema van een Staat van Oorlog zou ruim tweehonderd jaar nagenoeg onveranderd blijven. Provinciegewijs, tot 1607 te beginnen met Holland, daarna volgens de vaste préséance, Gelderland, Holland, Zeeland, Utrecht, Friesland, Overijssel, Stad en Lande en Drenthe, geeft de Staat van Oorlog een opsomming van de op elk gewest ter betaling gerepartieerde en andere uitgaven. Deze waren naar onderwerp in capittels of hoofdstukken gerubriceerd. De capittels hebben een vaste volgorde die steeds per gewest wordt herhaald, uiteraard voor zover de tot

een hoofdstuk behorende posten op een gewest zijn gerepartieerd. Gewesten met een lage quote, zoals Utrecht, en later ook Gelderland, Overijssel en Stad en Lande, konden niet meebetalen aan alle capittels.

Bij wijze van toelichting op de Staten van Oorlog is het goed eerst te schetsen hoe troepen werden geworven. De werving van de contingenten, aanvankelijk aan de Raad van State opgedragen, werd op den duur een aangelegenheid, die het gewest voor zijn rekening nam. Het betaalde de troepen zelf en stelde ze ter beschikking van de Unie. Bovendien namen de steden en gewesten waardgelden aan, die dienden als aanvulling van de garnizoenen en ter versterking van het leger te velde.

Voor het werven van de contingenten waren er twee mogelijkheden, nl. het sluiten van 'capitulaties', d.w.z. verdragen met een soeverein waarbij complete regimenten werden geleverd, of troepenwerving. In het laatste geval werd de eigenlijke werving, verpleging en uitrusting door de betaalheer uitbesteed. Deze zocht contact met een vermogend persoon voor de voorwaardelijke levering van een regiment (ca. 1500 man). Die kreeg vervolgens de titel van kolonel of overste. Zo'n regiment bestond doorgaans uit een aantal compagnieën (ca. 100 man) met elk een kapitein als aanvoerder die de opdracht kreeg soldaten te werven. Het feitelijke ronselwerk werd meestal door sergeanten verricht.

Een geronselde soldaat ontving of looppeld (voor infanteristen) of aanritsgeld (voor cavalieristen) als reisvergoeding naar de monsterplaats en als voorschot op de soldij. De soldaat betaalde er ook zijn eigen uitrusting van. Op de monsterplaats controleerde de monstercommissaris de aangeworven soldaten.

Tot ongeveer het midden van de 16e eeuw was het de gewoonte om een huurleger na een veldtocht of voor de aanvang van de winter af te danken. Men moest wel gebruik maken van een huurleger, omdat er immers geen dienstplicht bestond. Voordat een tijdelijk gehuurd leger echter zo ver was dat het aan de strijd kon deelnemen, was de betaalheer al handen vol geld kwijt aan loop- en aanritsgeld, voorschotten op de soldij e.d. Het wervingssysteem ging gepaard met financiële problemen bij het afdanken van troepen die vaak nog veel geld van hun betaalheren te goed hadden. Behalve het financiële voordeel dat pleitte voor het niet-afdanken van troepen, dan kon de nabetaling voorlopig uitgesteld worden, lag het voordeel ook in de preventieve werking die er ten aanzien van vreemde mogendheden van uitging.

Hoewel er drie soorten troepen te onderscheiden waren, gerepartieerde troepen, ongerepartieerde troepen en de stedelijke schutterijen, kwam alleen de gerepartieerde militie op de Staat van Oorlog voor. Het kwam zelfs voor dat een regiment door twee gewesten werd gerepartieerd met verschillende betalingstermijnen. Pas in 1793 werd elk regiment financieel bij een gewest ondergebracht.

De op de Staat van Oorlog compagniesgewijze vermelde soldijbedragen werden door de gewesten zonder verdere tussenkomst van de Raad van State uit de consenten met een op naam van de crediteur gestelde soldij-ordeonnantie aan de rechthebbenden uitbetaald. Toen vanaf de 17e eeuw particuliere financiers, de zogenoemde solliciteurs-militair, tussen betaalheer en ontvangende compagnie werden geschoven, ontstond de mogelijkheid de ordeonnanties als onderpand te aanvaarden uit handen van de rechthebbenden die hiervoor in ruil en tegen een zekere rentevergoeding een voorschot ontvingen op het door hen volgens de ordeonnantie te vorderen bedrag. De ordeonnanties werden dus net als wissels verhandelbaar.

Voor zover een provincie daarvoor is aangeslagen beginnen de hoofdstukken per gewest met de uitgaven voor de ruitery, gevolgd door die voor het voetvolk. Daarna volgen de militaire tractementen van hoge bevelhebbers, dan de monstercommissarissen, de plaatselijke commandanten en de garnizoenen (wachtmeesters en majoors), de officieren (= ambtenaren) van de militaire justitie, de uitgaven voor de artillerie en de tractementen van de ingenieurs.

In de loop van de tijd verdwenen capittels, zoals de post voor de monstercommissarissen in 1718 en verschenen er nieuwe, zoals die voor de gezanten. Dit laatste hoofdstuk bevat ook de salarissen voor de predikanten die krachtens het 'droit de chapelle' aan de gezantschappen waren verbonden.

In navolging van hetgeen onder de Habsburgers gebruikelijk was, hanteerden de opstandige Staten-Generaal en later ook de Republiek als rekeneenheid het pond of de gulden, verdeeld in twintig stuivers à twaalf penningen. Grondslag voor dit stelsel was de door Karel v ingevoerde Karolusgulden, naderhand uitsluitend aangeduid als gulden. Bij het benoemen van geldbedragen spraken de Staten-Generaal aanvankelijk van ponden artesisch die in waarde gelijk waren aan één gulden en die dezelfde onderverdeling in stuivers en penningen kenden. Later werden de aanduidingen pond en gulden ook door elkaar gebruikt.⁴

Op de Staten komen vele militaire (personeels)lasten voor. In willekeurige volgorde kan de

gebruiker de volgende categorieën aantreffen: ruiters, voetknechten, advocaten-fiscaal, artsen (de lijfartsen van de stadhouder), boomsluiter (=beambten belast met openen en sluiten van de havenbomen), trompetters, gerechtsboden, monstercommissarissen, officieren van justitie en hun personeel, predikanten, provoosten (=opzichters van orde en tucht in een legerplaats), legerofficieren, schoolmeesters, gerechtsschrijvers, proviandmeesters, kannonniërs, ammunitiemeesters, wacht- en kwartiermeesters, stapeliers, konstabels (die de zorg voor geschut en munitie hebben), zwaardvegers (=wapensmeden), kuipers, ingenieurs, vuurwerkers, maar ook vergoedingen voor de heren staten, raden van state en van de Rekenkamer met hun personeel, kosten voor de verplaatsing van militairen, vergoedingen voor reiskosten, 'secrete diensten', logiesgelden voor de garnizoenen, onderhoudskosten voor de fortificaties, losrenten, pensioenen en de kosten voor munitie, geschut, turf en kaarsen, bevoorrading enz. Ook werden de subsidies voor de kolonie Suriname opgevoerd, alsmede compagnieën die per 32 dagen werden betaald.

Geleidelijk kwamen er ook niet-militaire personeelskosten op, zoals gezantschappen, het personeel van de griffie en 'gratis pensioenen' voor vorstelijke personen en aanzienlijke buitenlanders.

Verder dient nog te worden opgemerkt dat de posten niet op jaarbasis, maar op maandbasis staan vermeld, als uitvloeisel van de functie die de Staat van Oorlog binnen het administratief betalingssysteem van de Republiek had, namelijk om te dienen als repartitie van geconsenteerde lasten en als uitgangspunt voor de gewestelijke (maandelijkse) betalingen die daaruit voortvloeiden.

Afbeelding 2 op bldz. 60 geeft een deel van de ter repartitie van Holland staande regimenten ruiters (cavalerie) weer uit de Staat van Oorlog 1771.⁵ De eerste rij getallen duidt het aantal paarden per compagnie aan, de tweede de kosten voor het onderhoud.

Afbeelding 3 op bldz. 61 begint met een vermelding betreffende de rijksmunt uit de Staat van Oorlog van 1725: een voorbeeld van niet-militaire kosten die toch op een Staat van Oorlog aangetroffen kunnen worden.⁶ De officieren (= ambtenaren) van de munt hielden toezicht op het muntwezen van de generaliteit. Daarmee hangt het capittel over de Onkosten ter zake van het sluiten van de Rijksmunten samen. Sinds 1610 waren aan een aantal stedelijke munten die op grond van privileges het recht van muntslag bezaten, zoals Deventer, Groningen en Nijmegen afkoopsommen toegekend.⁷

Deze afbeelding geeft ook een overzicht van de pensioenen die aan verschillende militairen na de Vrede van Rijswijk (1697) en de Vrede van Utrecht (1713) werden toegekend. De marginale aantekeningen hebben als achtergrond het voortdurende gevecht dat de Raad van State moest leveren om de gewesten te bewegen de overleden militairen van de betaallijsten af te laten voeren. De gewesten lieten dergelijke uitkeringen na het overlijden van de betrokken militair vaak op hun bijdrage staan, maar behoefden dus geen effectieve betaling te doen. Vele commandanten wisten zich hierdoor te verrijken, evenals door het manipuleren met passevolanten of schijnsoldaten, die geen deel uitmaakten van het leger. De hierna nog te behandelen Personele Commissie (zie par. 2.b) heeft de Staat van Oorlog vooral op dit soort zoals men ze noemde smokkelposten gezuiverd.

Afbeelding 4 en 5 op bldz. 62 en 63, beide uit de Staat van Oorlog 1755, tonen vergoedingen voor de officieren (= ambtenaren) van justitie, de ministers (=verbi divini minister = bedienaar des goddelijken woords, dus de predikanten), schoolmeesters (overigens alleen die in de Generaliteitslanden en zij die door de Generaliteit waren aangesteld) en appointe's (=de bezoldiging voor invalide militairen), alles ter repartitie van Gelderland.⁸

Afbeelding 6 op bldz. 64 geeft een fragment weer van de lasten van de Gedeputeerden buiten de provincies, de gezanten en ambassadeurs van de Republiek in 1755 ter repartitie van Holland.⁹ Hierop is ook het tractement ad f200,- vermeld voor de bekende statisticus, verzekeringsdeskundige en financier Willem Kersseboom (1691-1771), adviseur van de Staten-Generaal op het gebied van leningen, loterijen en lijfrenten.

Afbeelding 7 op bldz. 65 vertoont een rekest (met gunstig appointment) van W.C.A. van Westerholt aan de Raad van State om zijn pensioen met ingang van 1754 op de Staat van Oorlog te plaatsen.¹⁰ Van Westerholt was onderluitenant (= tweede luitenant) in het regiment Oranje Gelderland onder luitenant-kolonel de graaf Van Stirum.¹¹ En zo verschijnt hij als pensioengerechtigde op de extra-ordinaris Staat van Oorlog voor 1754 met een uitkering van f25,-

De administratieve ontstaansgeschiedenis van de Staten van Oorlog en de Generale Petities

a. De formele grondslag

Op 23 januari 1579 werd de Unie van Utrecht gesloten. De Unie zou als 'grondwet' van de Republiek gaan fungeren. In de Unie werden de grondslagen voor het gemeenschappelijke defensiebeleid vastgelegd. Na de artikelen over de gemeenschappelijke defensie (1-3), volgen de middelen om dit doel te bereiken in de artikelen 4-8 en 12. Vooral 4, 5, 6, 7 en 12 zijn van belang voor dit vertoog:¹²

4. Item ende omme die voorsz. provincien steden ende leden vandien (= van die unie) bat (= beter) ieghens alle macht te moghen verseeckeren dat [men] die frontiersteden ende oock anderen daer men des van noode vinden sal tsy (= ongeacht) van wat provincien die syn, by advys ende ter ordonnantie van dese gheunieerde provincien sullen vast ghemaect ende gesterckt (= versterkt) worden tot (= voor) costen vande steden ende provincien daer inne die (= frontiersteden) ghelegen syn mits hebbende daer toe assistentie vande generaliteyt voor die een helft beheltelick (= behoudens) dat soe verre byde voorsz. provincien raetsaem bevonden wort eenighe nieuwe forten ofte sterckten (= versterkingen) in eenige vande voorsz. provincien te leggen, ofte die nu legghen (= er nu liggen) te veranderen oft aff te werpen (= ontmantelen) dat die costen daer toe van noode by (= door) alle voorsz. provincien int generael ghedraghen sullen worden.
5. Ende omme te versien tot (= voorzien in) die costen die men van noode hebben sal in ghevalle als boven tot deffentie vande voorsz. provintien is overcommen (= overeengekomen) dat in alle die voorsz. geunieerde provintien eenpaerlick (= met algemene stemmen) ende op eenen voet tot ghemeen (= algemene) deffentie der selver provintien opgesteld, geheven ende openbaerlick den meest daer voor biedende (= de belasting zou via verpachting geïnd worden) van drie maenden tot drie maenden ofte enighe andere bequaeme (= geschikte) tyde verpacht of gecollecteert (= inning langs ambtelijke weg) sullen worden all omme binnen die voorsz. geunieerde provincien, steden ende leden vandien seeckere imposten (= verbruiksbelasting, accijns) op alderhande wynen binnen ende buyten gebrouwen bieren oppet (= op het) gemael van t Coorn (= gemalen koren) ende graynen, opt sout, goude, silveren, syden ende wollen laeckenen opte hoorenbeesten ende besayde landen, opte beesten die geslacht worden, peerden, ossen die vercoft (= verkocht) ofte verpangelt (= verruild) worden, opte goeden (= goederen) te waeghe (= per wagen) comende ende sulck andere als men naemaels by gemeen (= algemeen) advys ende consent goet vinden sal, ende dat achtervolgende dordonnantie die men daerop concipieren ende maecten sal, dat men oock hier toe imployeren sal (= zal aanwenden) den incomen vande domainen van Conincklicke Majesteyt die lasten daerop staende affgetoghen (= afgetrokken).
6. Welcke middelen by ghemeen advyse verhoocht ende verleecht (= verlaagd) sullen worden nae dat die noot ende geleghentheyte van de saecke vereyschen sal ende alleenelick verstreect tot die ghemeene deffentie ende tot het ghene die generaliteyt ghehouden sal wesen te draghen sonder dat die selve middelen tot eenige andere saecke sullen moghen worde bekeert.
7. Dat die voorsz. frontiersteden ende oock anderen alst den nootvereyschen sal tallen tyden ghehouden sullen wesen tontfanghen alsulcke garnysoenen als die selve gheunieerde provintien goedvinden ende henluyden (= de frontiersteden) by advys vande gouverneur vande provintie daer het garnysoen geleyt sal worden ordonneren sullen sonder dat zy (= de frontiersteden) des sullen moghen weygheren, welverstaende dat die voorsz. garnysoenen byde (= door de) voorsz. geunieerde provintien betaelt sullen worden van haerluyden soldye, ende dat die capitainen ende soldaten boven (= naast) den generaelen eedt [ook] particulierlick die stadt ofte stede ende provintie daer inne die (d.w.z. kapiteins en soldaten) gheleyt sullen worden eedt sullen doen, ende dat tselve te dien eynde in haerluyden artickel brief gestelt sal worden, dat men oock alsulcke ordere stellen ende dicipline onder den soldaten houden sal dat die borghers ende inwoenders vande steden ende platte landen soe wel gheestelick als weerlick daer by boven die redenen nyet bezwaert worden noch enighe overlast lyden sullen, ende en sullen die voorsz. garnysoenen van geene excys (= accijns) oft imposten meerder exempt (= vrijgesteld) wesen als die borghers ende inwoenders vande plaetse daer die geleyt sullen worden. Mits dat oock den selven borghers ende inwoenders byde generaliteyt logis gelt verstreect sal worden ghelyck tot noch toe in Hollant gebruyct (= gebruikelijk) is.

12. Ende dat die voors. provincien gehouden sullen zyn sich metten anderen te conformeeren int stuck (= over de kwestie) vander munte te weeten inden cours vanden gelde naer vuytwysen (= volgens) sulcke ordonnantie als men daerop metten eersten (= zo spoedig mogelijk) maecken sal, dwelcke deen (d.w.z. de ene provincie) sonder dander nyet en sal moghen veranderen.

Artikel 4, het streven naar een volksmilitie, is echter niet ten uitvoer gelegd. Ruim twee eeuwen lang zouden oorlogen met professionele legers worden uitgevochten en pas vanaf 1795 zou een aanzet voor een nationale armee worden gemaakt. Het aandeel van ingezetenen in het eigen leger was niet overmatig groot. Als enige mogendheid in Europa beschikte de Republiek over een vrijwel geheel uit beroepssoldaten gevormde armee. Het onderhoud van de bestaande en de aanleg van nieuwe vestingen werd een aangelegenheid van het gewest. Ten laste van de Generaliteit kwamen echter die vestingen, welke in de meest bedreigde en ook meest insolvente gewesten lagen: Gelderland en Overijssel.

Artikel 5, dat met een zekere regelmaat in de vergaderingen van de Staten-Generaal zou worden aangehaald, gaat over de belastingen, de financiële basis voor de defensie en uit artikel 6 blijkt onder meer, dat het een bestemmingsbelasting was. Artikel 5 noemt zelfs met name de producten waarop eenparige belastingen geheven worden. Ook dit artikel is nauwelijks ten uitvoer gelegd. De zoutimpost bijvoorbeeld is vanwege de Generaliteit wel verpacht en geheven in Holland, Friesland, Overijssel en Stad en Lande, maar toen Holland deze in 1640 omzette in een provinciale belasting, volgden de anderen ook spoedig. Daardoor vloeiden die inkomsten dus niet meer direct in de Generaliteitskas.

Tijdens het Twaalfjarig Bestand heeft Zeeland zeer sterk op algemene invoering van de gemeene middelen aangedrongen. Ook de Raad van State heeft er in de Generale Petitie van 1611 nog eens sterk op aangedrongen. De Unie had immers generale middelen voorgeschreven, zo betoogde De Raad. Maar Hare Hoog Mogenden hadden de Zeeuwen er in 1610 al op gewezen, dat volgens sommige gewesten artikel 5 bij een nadere resolutie was veranderd. Gelderland noemde die wijziging in haar consent van 1611: de resolutie van 19 maart 1583, waarmee het quotenstelsel nog eens werd bevestigd.

Artikel 7 legt de grenssteden de verplichting op in noodgevallen garnizoenen te ontvangen ter inkwartiering bij de burgers, terwijl artikel 8 de inschrijving en monstering gelast van alle mannen tussen de 18 en 60 jaar. Dit had ten doel de hele bevolking bij de verdediging van het eigen gewest te betrekken.

Het belangrijke artikel 12 beoogde de gelijkschakeling van de verschillende provinciale muntsoorten, waarvoor inderdaad een ordonnantie werd ontworpen.

b. De uitvoeringsbesluiten en -procedures

Eind 1576 duikt, voor zover bekend, de Staat van Oorlog voor het eerst op. In de resoluties van de Staten-Generaal werd verwezen naar een soortgelijk gebruik onder Karel v: 'Les Srs. députez requièrent ceulx de Finances et le trésorier Molckeman qu'ils facent l'estat de la guerre comme de temps de feu l'empereur Charles a esté fait, et que chacun se évertue entoute telle sorte, comme lors a esté fait'.¹³ Het verband is niet zo duidelijk.¹⁴ Waarschijnlijk is de Staat die De Jonge vermeldt, de vrucht van deze opdracht.¹⁵ Deze Staat van 1576 geeft een volledige lijst van alle compagnieën in dienst van de Generaliteit, met de verschuldigde soldij voor een maand en een opgave van alle officieren en militaire deskundigen, die buiten de betaalmeeesters van de compagnieën om werden bezoldigd. Alle volgende Staten zijn van dit model afgeleid.¹⁶

Drie jaar later meldt de stad Delft in de vergadering van de Staten van Holland op 22 juni 1579 dat zij 'met de Generalité in communicatie treden sal, om een Staet van de onkosten van oorlogh ende een quote voor allen ende ygelyck van de Provinciën van de Nederlanden (hen aen de Unie en de consideratie der Pacificatie van Gent noch houdende) te maecken'.¹⁷

Sindsdien kwamen Staten van Oorlog onder allerlei namen voor. Dat was dan of een kostentelling of een lijst met vermelding van sterkte, samenstelling en legering van de troepen ofwel een combinatie van beide, een overzicht van uitgaven.¹⁸ Omdat de effectieve betalingen door de gewesten vanaf 1583 belangrijk lager waren dan de consenten en de tractementen en soldijen dus met vertraging werden uitbetaald, werd in 1588 intensief overleg gevoerd met de Raad van State. Dat overleg mondde op 27 en 28 mei 1588 uit in het resumeren (= goedkeuren) en arresteren (= bij besluit vaststellen) van de Staat van Oorlog: de eerste gearresteerde Staat van Oorlog derhalve waarvan de lasten over de gewesten waren gerepartieerd.

De eerste Generale Petitie in de Republiek dateert vermoedelijk van 1 december 1590. Deze

werd door het lid van de Raad van State Simon Meynerts eerst mondeling, vervolgens schriftelijk meegedeeld. Deze Petitie beoogde alsnog een arrestatie van de Staten-Generaal te verkrijgen voor de Staten van Oorlog van 1588, 1589 en 1590, waarvoor de gewesten de belastingen al hadden geïnd, maar er kennelijk nog geen betalingen uit hadden verricht.¹⁹

Uit de instructie van 1588 voor de Raad van State blijkt dat de thesaurier-generaal belast was met het opstellen van de Staat van Oorlog, vergezeld van de Generale Petitie. In de praktijk zal hij het werk wel gedelegeerd hebben aan zijn secretaris. De voorstellen werden eerst in de voltallige Raad besproken met eventuele consultatie van andere generaliteitscolleges. Vervolgens bood de thesaurier-generaal Staat en Petitie aan de Staten-Generaal aan. Als deze de voorstellen aannamen, werden ze aan de provinciën voorgelegd. Petitie en Staat werden in de voorjaarsvergaderingen van de gewestelijke staten behandeld en moesten in de meimaand met 'consenten' (= goedkeuringen) worden beantwoord.

Bepaald verdragend op de procedure van vaststelling werkte de gewoonte dat de provinciën direct de belanghebbenden uitbetaalden. De Raad hoorde er tot zijn ergernis niet eens van. Een tweede verdragingsfactor lag in de consenten van de gewesten, die meer en meer gepaard gingen met langslpende discussies over voorwaarden. Vaak moest de Raad van State dan zijn toevlucht nemen tot aanvullende en speciale petities. Zo waren er naast de Generale Petitie van 1701 maar liefst 18 bijzondere petities.

In de Republiek was de Generale Petitie nog een echte petitie, d.w.z. een verzoek aan de zelfstandige gewesten om de in dat stuk genoemde lasten te fourneren. De provincies gaven al of niet hun goedkeuring aan de genoemde bedragen, die vervolgens naar rato over de verschillende gewesten werden omgeslagen. Deze lasten werden de extra-ordinairis lasten genoemd. Naast de Generale Petitie kende de Republiek de bijzondere petitie met een ad hoc karakter voor extra uitgaven voor leger en vloot.

De Generale Petities bevatten niet altijd dezelfde lijst van wensen. In het ene jaar werd extra geld gevraagd voor de fortificatiën of augmentatie van de militie, in het andere voor een subsidie aan een van de grote compagnieën, een derde maal weer voor het gieten van nieuw geschut en dat alles nadat de politieke verhoudingen in den brede waren geschetst. Zo werden in elke petitie zeker tien of twaalf punten vermeld. Het hoofdonderdeel vormde echter altijd de post vaste kosten, die van jaar tot jaar ongeveer gelijk bleven, en voornamelijk (zij het niet uitsluitend) bestemd waren voor de landsverdediging. Die kosten werden dan in de Staat van Oorlog gespecificeerd. De Generale Petitie ontwikkelde zich van bede naar toelichting op de Staat van Oorlog met zo men wil 'begrotelijke elementen'. In de Petitie werd voor deze uitgaven alleen het totaalbedrag aangegeven.

In tegenstelling tot de bedragen vermeld in de Generale Petities konden de bedragen vermeld op de Staat van Oorlog niet door de gewesten verminderd worden en dit gaf de Raad van State enig houvast. De lasten op de Staat van Oorlog werden ordinairis lasten genoemd.

De repartitie was aanvankelijk gefundeerd op de ordinairis lasten van tweehonderdduizend pond per maand. Ter wille van de financiële pacificatie werd dat bedrag lang onveranderd gelaten. Zo zijn er over de jaren 1595-1648 slechts dertien Staten van Oorlog opgesteld. Een eventuele verhoging in geval van oorlog(sdreiging) werd op een tweede staat ondergebracht; de Extra-ordinairis Staat van Oorlog, die pas in 1666 werd ingevoerd.²⁰ Liepen de kosten echter uit de hand, dan werd er een extra last op de gewesten gelegd, te betalen uit de honderdste penning.

De verdeling van de legerlasten over de provincies werd voor het eerst geregeld in 1583, daarna nog eens in 1612 en 1616 toen een regeling tot stand kwam die tot 1792 gehandhaafd bleef.²¹ Als rijkste gewest droeg Holland ongeveer 58 % bij, terwijl de percentages van de andere provincies varieerden van 3 tot 11. Merkwaardig is dat ook Drenthe hoewel niet stemhebbend toch voor ongeveer 1 % deelnam, en ook werd aangeslagen voor het onderhoud van de vesting Coevorden.²² Omdat Drenthe geen vertegenwoordiging had in de Generaliteitscolleges, vroeg de Raad van State de gewesten Drenthe voor een bepaald bedrag aan te slaan: consenteren bij vervanging.

De betaling van de door de Generaliteit opgelegde lasten geschiedde gedeeltelijk door het bedrag rechtstreeks over te maken aan de gerepartieerde troepen via een solliciteur-militair en voor een ander gedeelte via de ontvanger-generaal van de Generaliteit. De troepen ter repartitie van de gewesten werden derhalve zonder tussenkomst van de Raad van State betaald. De gewesten trokken van hun quote de kosten voor de troepen, waarvan zij de betaalheren waren, meteen af.

Regelmatig controleerde de Generaliteitsrekenkamer de effectieve betalingen; klopte de rekening, dan werd deze gevalideerd (= goedgekeurd) en 'gesloten'. De verrekening van eventuele tekorten was weer een zaak van de Raad van State.

Toen rond 1650 de troebelen over de afdanking van het krijgsvolk voorbij waren, had zich een nieuw gebruik gevestigd: de Staat van Oorlog werd voortaan jaarlijks herzien en aange-merkt als onderdeel van de Generale Petitie. De Raad legt zelf die verbinding in de door hem in 1653 overlegde conceptinstructie, als hij zich wil verplichten tot jaarlijks indienen van een generale propositie van petities, 'met formeringe van den staedt van oorloge te lande, als een voorneem ingrediënt'.²³

Simon van Slingelandt, die zelf verschillende Generale Petities heeft geschreven, vat de procedurele ontwikkeling als volgt samen: 'De Raad van Staate plagt van ouds tegen het uitgaan van elk jaar te vervatten in eene petitie, welke men daarom noemde de Generale Petitie, of Generale Propositie van Petities, al wat vereischt wierd voor het volgend jaar tot de defensie en sekerheid van den Staat, soo veel als de Raad daar van konde oordeelen uit de constitutie van de saaken, soo binnen, als buiten 'sLands, waar van een beknopte opening gegeven wierd by de Generale Petitie. Soo dat wynig Petities buiten de Generale Petitie gedaan wierd en de Provincien, delibererende (= overleggende) in het begin van ieder jaar over het stuk der middelen, konden formeeren uit de Generale Petitie een compleete overslag van de lasten, welke sy in elk jaar voor haar quote hadden te draagen: resolveerende (= besluitende) vervolgens op ieder point van de Generale Petitie, en haar Consenten, en consideratien, op ieder point oversendende aan haar Gedeputeerden ter Generaliteit'.²⁴

Overigens was de status van de Staat van Oorlog zelfs voor de Raad van State niet altijd even duidelijk; 'dat het zelfs niet zeker is, wat definitie men van een Staat van Oorlog geeven moet' zo verzuchtte thesaurier-generaal P.A. Gilles in 1765.²⁵ Toch dient de term 'begroting' (zeker in de hedendaagse betekenis) met betrekking tot de Staten van Oorlog met voorzichtigheid te worden gehanteerd. De Staat van Oorlog is hooguit een deelbegroting, omdat niet alle kostenposten zijn opgenomen (zie par. 2.c). In de eerste plaats was de Staat een overzicht van de wijze waarop het krijgsvolk en andere oorlogslasten over de provincies waren gerepartieerd.

Dat de Staat van Oorlog voor tijdgenoten toch ook de functie van een begroting had, bleek toen de griffier van de Staten-Generaal Hendrik Fagel in zijn toelichting op Generale Petitie en Staat van Oorlog voor 1793, de eerste herziene Staat volgens het model van de Personele Commissie, een oud gebruik memoreerde, namelijk 'dat den Raad van Staate, met het eijnde van ijder jaar in overweging nemende den toestand waar in de Republicq zig bevond; en daar naa een overslag (= raming, begroting) makende van de lasten, die in het volgende jaar gedraagen zouden moeten worden tot stuur (= bestuur) en handhaving van de gemeene (= algemene) zaak en tot bevordering van de zeekerheid en het welvaaren van den gemeenen staat, vervolgens ge-woon waaren plegtiglijk aan ons (= de vergadering van de Staten-Generaal) over te geeven'.²⁶

In de loop van de 18e eeuw bleek het quotenstelsel zodanig ondermijnd, dat een Personele Commissie in 1785 opdracht kreeg 'de noodige Voorlagen en Plans [te doen] tot redres (= herziening) in de Provintiele quotes en omtrent het emploij van de Generaliteits Casse, alsmeede op de financiele reflexien (= bezwaren) door Sommige Provintien, van tyd tot tyd, op de Staat van oorloghe gemaakt'.²⁷

In een lijvig rapport uit 1790 betoogt de commissie onder meer dat de jaarlijkse consentie en de omstandigheid dat de Staat van Oorlog steeds vaste, tijdelijke en variabele posten vermeldde, van ondermijnende invloed is geweest en stelt een aantal saneringen voor. In het rapport worden alle capittels kritisch doorgelicht en stelt de commissie met steun van de Raad van State (wiens bevoegdheden zouden moeten worden uitgebreid) een herziene Staat van Oorlog voor.²⁸

In 1792 werd het quotenstelsel aangepast en dus ook de financiering van het leger. De Staat van Oorlog veranderde eveneens. Zo werden bijvoorbeeld in 1796 de niet-militaire generaliteitsuitgaven die vroeger op de Staat van Oorlog voorkwamen nu op een 'civiele lijst' geplaatst.²⁹

c. De interpretatie en de betrouwbaarheid van de gegevens

De gewesten rapporteerden dus niet altijd over de effectieve uitbetaling van de op hun repartitie geplaatste kosten. Of de betrokkenen hun geld ook werkelijk kregen, ontging de Raad van State derhalve. Hij wist zelfs niet hoeveel gepensioneerden in het voorgaande jaar waren overleden, omdat de gewesten dat niet doorgaven. Deze hadden er immers belang bij dat op hun repartitie wel wat fictieve posten voorkwamen. Alleen al op grond van deze 'fictionaliteit', dienen de cijfers in de Staten van Oorlog met voorzichtigheid te worden gehanteerd. Zwitser, Ten Raa en De Bas demonstreren allerlei slordigheden, terwijl laatstgenoemden zelfs over 'grove onnauwkeurigheid der cijfers' reppen. Of spelen hier de fictionele posten een rol? Het is duidelijk dat de opgevoerde lasten niet de werkelijke kosten weergeven.³⁰

De gebruiker dient te bedenken dat noch de Generale Petitie, noch de Staat van Oorlog alle overheidsuitgaven terzake van defensie betroffen. Ze vormen derhalve in die zin ook geen begroting. Bijvoorbeeld uitgaven ten laste van de generaliteitskas of de uitgaven ten behoeve van de admiraliteitscolleges staan er niet op vermeld, noch de ongerepartieerde troepen die uit de opbrengsten van de Generaliteitslanden werden betaald.

3. Verwijzende notities

a. Vindplaatsen

Bij resolutie van 24 oktober 1669 besloten de Staten-Generaal alle stukken, waarvan minstens vijf exemplaren nodig waren, waaronder ook de Staat van Oorlog, te laten drukken. De drukker mocht niet meer exemplaren drukken dan waartoe hij door de Staten-Generaal was verplicht en dus geen exemplaren aan derden leveren. Een uitzondering hierop vormt de resolutie van 31 januari 1670, waarbij de Staten-Generaal de drukker Jacobus Scheltus toestonden gedrukte exemplaren van de Staat te verkopen, waarmee de Staat in betrekkelijk grote hoeveelheden beschikbaar kwam. De Staten van Oorlog hebben in Nederland een grote verspreiding, ook doordat het Rijksarchief in de vorige eeuw als een soort distributiecentrum voor overtollig drukwerk fungeerde.

Alleen het Algemeen Rijksarchief (ARA), Eerste Afdeling heeft complete series in de archieven van de Staten-Generaal (vanaf inv.nr. 8040), de Raad van State (vanaf inv.nr. 1226) en de Generaliteitsrekenkamer (vanaf inv.nr. 110).

Luitenant-kolonel W.R.H. Wakker maakte een lijst met archiefbewaarplaatsen, waar Generale Petities en Staten van Oorlog (ordinaris, extraordinaris en Staten van Oorlog te water) kunnen worden aangetroffen.³¹ Behalve Noord-Holland en Limburg beschikken alle rijksarchieven, een groot aantal gemeentearchieven en een aantal universiteitsbibliotheken (Groningen, Leiden), de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag, een aantal openbare bibliotheken (Arnhem) en de bibliotheek van de Koninklijke Militaire Academie over series die evenwel niet compleet zijn.

Ook bevatten allerlei particuliere archieven en collecties Generale Petities en Staten van Oorlog, zoals de collectie Goldberg (ARA, Tweede Afdeling), legatie-archieven (ARA, Eerste Afdeling), Huis Echten (Rijksarchief in Drenthe) of het Huis Enghuizen (Rijksarchief in Gelderland) enz.

De sectie Militaire Geschiedenis van de Landmachtstaf in Den Haag beschikt over afschriften van de Staten van Oorlog.

Wakker heeft uit de Staten van Oorlog, garnizoenslijsten en uit andere bronnen zo'n 30.000 indices vervaardigd met gegevens over officieren over de periode 1579-1795. Hieruit blijkt hoe lang de officieren op de betaalslijsten voorkomen. De collectie bevat bovendien (afgeschreven) Staten van Oorlog van 1577, 1579 en 1599 (Kon. Ned. Genootschap voor Geslacht- en Wapenkunde, 'De Nederlandsche Leeuw', te Den Haag).

De lijst van Bondam³² bevat een opsomming van de Generale Petities, Staten van Oorlog (ordinaris en extraordinaris, te land en te water) die in verschillende statenarchieven van het Rijksarchief in Gelderland en in de Bibliotheek Arnhem aanwezig zijn. Zowel deze lijst als de lijst van Wakker dienen geactualiseerd te worden.

De Generale Petities zijn doorgaans in de gedrukte resoluties van de Staten-Generaal opgenomen en gaan aan de Staten van Oorlog in de archieven van de Staten-Generaal, Raad van State en Generaliteitsrekenkamer vooraf.

Onder inventarisnummer 8285 bevindt zich in het archief van de Staten-Generaal een index op de extraordinaris Staten van Oorlog over 1779-1790.

Soms zijn er ook in de archieven of collecties van (gewestelijke) gedeputeerden ter Generaliteit extracten en afschriften van de Staten van Oorlog (ordinaris en extraordinaris) te vinden, zoals in de collectie Van Hardenbroek (ARA, Eerste Afdeling).

Van Heeckeren heeft de Staat van Oorlog 1621 uitgegeven, maar hij baseerde zich op een slecht afschrift.³³

Ten slotte zij vermeld dat de 'Civiele lijst', registers met de begroting voor niet-militaire generaliteitsuitgaven die vroeger op de Staten werden vermeld, over de jaren 1796-1798 te vinden zijn in de archieven van het Comité te Lande 1795-1798 en het Ministerie van Oorlog (1798-1810 (1813)) op het ARA, Tweede Afdeling.³⁴

b. Aanvullende bronnen

1. Gerelateerde bronnen

Garnizoenslijsten (over het jaar 1622 en de jaren 1653-1671 met onderbrekingen);
Stam-, rangeer- en recrutenlijsten (archief Raad van State);
Staten van Oorlog te water (admiraliteitsarchieven);
Commissie- en Eedboeken 1600-1663 (archief Raad van State);
Naamlijsten officieren 1747 e.v.

2. Toetsingsbronnen

Resolutieboeken Staten-Generaal, Raad van State en Generaliteitsrekenkamer (het laatste archief is grotendeels verloren gegaan); Rekeningen van de solliciteurs-militair, zoals Paulus Gebhardt (zie literatuurlijst);

De archieven der gewestelijke staten, met name de financiële administratie van de gewesten, onder andere belastingenkohieren inzake gewestelijke belastingheffingen ten behoeve van de quote.

Liquidatieboeken: registers met vervaldata van de soldij-ordonnanties en het stadium van vereffening van deze ordonnanties, onder meer in het familiearchief Van Heteren (zie literatuurlijst).

c. Literatuur

1. Andere gidsen en commentaren

2. Enkele recente (na 1945) historische studies van belang voor een goed begrip van de historische situering van de Staten van Oorlog en Generale Petities.

J. Aalbers, *De Republiek en de Vrede van Europa. De buitenlandse politiek van de Republiek der Verenigde Nederlanden na de Vrede van Utrecht (1713), voornamelijk gedurende de jaren 1720-1733*, Groningen 1980. Zie vooral hoofdstuk II voor de politieke uitspraken in de Generale Petities.

A. Th. van Deursen, 'Staat van oorlog en generale petitie in de jonge Republiek', in: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, 91 (1976), 44-55.

A. Th. van Deursen, 'Staatsinstellingen in de Noordelijke Nederlanden 1579-1780', in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, deel 5 1980, 350-387.

A. Th. van Deursen, 'De Raad van State onder de Republiek van 1588-1795', in: *Raad van State 450 jaar*, Den Haag 1980, 47-91.

P.F.M. Fontaine, *De Raad van State, zijn taak, organisatie en werkzaamheden in de jaren 1588-1590*, Groningen 1955.

C.A.L.H. baron van Heeckeren, 'Staat van oorlog 1621', in: *Kroniek van het Historisch Genootschap te Utrecht*, 30 (1874), zesde serie, deel 5, 74-147.

J.H. Kompagnie, *Het familiearchief van Heteren, het archief van de solliciteur-militair Paulus Gebhardt en het archief van de commies van 's lands magazijnen te Delft, Dirk van Heemskerck*, Rijksarchief in Zuid-Holland, Den Haag 1979.

H.A.J. van Schie, *De archieven van het Comité te Lande 1795-1798 en het Ministerie van Oorlog (1798-1810 (1813))*, Den Haag 1979.

F.C. Spits, 'Unie en militie', in: *De Unie van Utrecht*, Den Haag 1979, 182-198.

W.R.H. Wakker, 'Overzicht betreffende de 'Staten van Oorlog' van de Republiek der Vereenigde Nederlanden', in: *Nederlandsch Archievenblad*, 17 (1908-1909), 125-156.

H.L. Zwitzer, 'Het quotenstelsel onder de Republiek der Vereenigde Nederlanden alsmede enkele beschouwingen over de generale petitie, de staat van oorlog en de repartitie', in: *Mededelingen van de Sectie Militaire Geschiedenis Landmachtstaf*, V (1982) 5-58.

3. Enkele administratief-juridische publikaties van belang voor een goed begrip van de concrete totstandkoming van de Staten van Oorlog en Generale Petities.

N. Japikse en H.H.P. Rijperman, *Resolutiën der Staten-Generaal van 1576-1609*, Den Haag 1915-1970, 2 delen.

J.C. de Jonge, *Besluiten van de Staten-Generaal der Nederlanden*, Den Haag 1828, 2 delen.
Memorie, houdende het generaal rapport van de Personeele Commissie van het financie-weezen, ingesteld bij resolutie van de Staten-Generaal van 4 mei 1783, betreffende de herziening van het financiële systeem van de staat, 1790 met de Staat der Financie van de Republiek der Vereenigde Nederlanden, 5 delen.

Resolutiën der Staten-Generaal. Nieuwe reeks 1610-1670, Den Haag 1971-..., 5 delen.

4. Historische studies waarin van de Staten van Oorlog en de Generale Petities gebruik is gemaakt

J. Heringa, *De eer en hoogheid van de staat*, Groningen 1961. Behandelt onder meer de Staat van Oorlog als bron voor de diplomatieke geschiedenis.

F.J.G. ten Raa en F. de Bas, *Het Staatse Leger (1568-1795)*, Breda-Den Haag 1911-1964, verschenen tot en met deel VIII over de periode 1568-1713.

W.A. van Rappard, 'Welke generale petitiën schreef Simon van Slingelandt?', in: *Nederlands Archievenblad*, 73 (1969) 30-40.

[J. Wagenaar], *Hedendaagsche Historie of Tegenwoordige Staat der Vereenigde Nederlanden*, Amsterdam 1739, deel 1, 284-342.

S. Zijlstra, *Des lieven geldes isser an alle oorten gebrek. Een overzicht van de inkomsten en uitgaven van de landschap Drenthe tussen 1600 en 1745*, Assen 1983.

H.L. Zwitzer, 'De controle op de rekeningen van de solliciteur-militair door kapiteins in het Staatse leger; een handschrift uit de achttiende eeuw', in: *Mededelingen van de Sectie Krijgsgeschiedenis Koninklijke Landmacht*, I (1978) 75-95.

4. Mogelijke gebruikswijzen van de Staten van Oorlog en de Generale Petities in het historisch onderzoek

a. Themata

1. In het kader van de geschiedenis van de overheidsfinanciën, met name die van de generaliteit.
2. Onderzoek naar de financiële verhoudingen tussen de Staten-Generaal, Raad van State en de gewesten.
3. Onderzoek naar de financiën van het Staatse leger, rol van de solliciteurs-militair, de inrichting en samenstelling van 's lands militie.
4. Onderzoek naar de (relatieve) inkomensontwikkeling van personen en/of beroeps categorieën (ambtenaren, legerofficieren, dubbelfuncties in het leger, generaalsbestand, landmeters, enz.).
5. Familie-historisch, genealogisch en biografisch onderzoek.
6. In het kader van de krijgsgeschiedenis de ontwikkeling van personele en materiële kosten.
7. In het kader van een onderzoek naar fiscaliteit (vermogensheffingen, halve verponding enz.).
8. Onderzoek naar ontwikkelingen in politieke opvattingen m.b.t. de buitenlandse politiek.
9. Diplomatieke geschiedenis van de Republiek.

b. Het verrijken van de Staten van Oorlog en de Generale Petities met informatie uit andere bronnen

Aangezien de Staten van Oorlog namen bevatten, kunnen de gegevens uit deze stukken gecombineerd worden met de namen uit de commissieboeken, DTB-registers, kohieren, notariële en rechterlijke archieven.

Noten

- * In het bijzonder ben ik Theo Thomassen, Rijks Archiefschool, erkentelijk die de eerste versie van dit broncommentaar enthousiast begeleidde. Nuttige kritiek bij het concept van deze tekst leverden A.Th. van Deursen (Vrije Universiteit Amsterdam), P.M.M. Klep (Katholieke Universiteit Nijmegen), mw. F.W.J. Koorn (Gemeentearchief Haarlem), P.W.J. den Otter (Rijksarchief in Overijssel), mw. B. de Vries (Rijksuniversiteit te Leiden) en H.L. Zwitser te Den Haag. Als verantwoordelijk redacteur namens de Commissie Broncommentaren fungeerde H.G. Oost (Algemeen Rijksarchief).
1. Wagenaar, *Hedendaagsche Historie*, dl.I, 292 en petitie Raad van State aan de Staten-Generaal dd. 19 december 1665.
 2. Van Schie, *Comité te lande*.
 3. Rijksarchief in Gelderland, Archief Hof van Gelre en Zutphen, inv.nr. 2151, fo. 2 r.
 4. Zwitser, 'Het quotenstelsel', 15-16.
 5. RA Gelderland, Archief der Staten van het Kwartier van de Veluwe, inv.nr. 51xxxx, fo. 15 r.
 6. RA Gelderland, Archief Hof van Gelre en Zutphen, inv.nr. 2151, fol. 6 r.
 7. Zwitser, 'Het quotenstelsel', 29.
 8. RA Gelderland, Archief Hof van Gelre en Zutphen, inv.nr. 2180, fol. 5 v. en 6 r.
 9. RA Gelderland, Archief Hof van Gelre en Zutphen, inv.nr. 2180, fol. 33 r.
 10. RA Gelderland, Archief huis Enghuizen, inv.nr. 250.10.
 11. RA Gelderland, Archief huis Enghuizen, inv.nr. 250.10.
 12. Voor de tekstvarianten zie S. Groenveld en H.L.PH. Leeuwenberg, 'Die originale unie metten acten daernaer gevolcht' in: drs. S. Groenveld en drs. H.L.Ph. Leeuwenberg (red.) *De Unie van Utrecht*, Den Haag 1979, 5 e.v.
 13. Algemeen Rijksarchief, Eerste Afdeling, archief Staten-Generaal, resolutie van 7 november 1576.
 14. Van Deursen, 'Staat van oorlog', 46.
 15. De Jonge, *Besluiten*, dl.I, 296-306. Volgens artikel XVI van de instructie uit 1588 voor de Raad van State, moest de Raad geen jaarlijkse, maar de driemaandelijkse Staat van Oorlog opmaken, wat tijdens de Grote Vergadering van 1651 nog eens werd benadrukt (cf. Fontaine, *Raad van State*, 300).
 16. Van Deursen, *a.w.*, 46.
 17. Rijksarchief in Zuid-Holland, archief Staten van Holland, resolutie van 22 juni 1579.
 18. Staet van Oorloge (Res. Staten van Holland 4 mei 1584); estat sommier; estat de tout gens de guerre; liste des gens de guerre; list enthière et liquide des fraix de ceste gherre; generaelen staet van allen den crychvolcke zoo te peerde als te voete; staet van de penninghen dienende totten oorloghe; staet van de lasten van de oorloghen, e.t.q. (cf. Zwitser, 'Quotenstelsel', 24-25).
 19. Overigens speelde mee, dat Philips Doubleth in 1590 ontvanger-generaal was geworden, maar dat de rekening van zijn voorganger De Bie nog afgehoord en gesloten moest worden.
 20. Ten Raa en F. de Bas, *Het Staatse leger*, dl.I, 54, nt.3.
 21. Zwitser 'De controle', 83.
 22. ARA, Eerste Afdeling, archief Raad van State, inv.nr. 2117: Stukken rakende de quotes van het Landschap Drenthe.
 23. ARA, Eerste Afdeling, archief Raad van State, inv. nr. 21491 (concept-instructie), art.24.
 24. Van Slingelandt, *Staatkundige geschriften*, dl.II, 41. Zie voor de Generale Petities van Van Slingelandt: Van Rappard, 'Generale petitiën'.
 25. Generale Petitie 1765.
 26. Toelichting op de Generale Petitie 1793.
 27. ARA, Eerste Afdeling, archief Staten-Generaal, res. 4 mei 1785, inv.nr. 3630, fo. 32-35.
 28. Memorie 1790, fo. 153 en passim.
 29. Van Schie, *a.w.*, 29.
 30. Ten Raa en F. de Bas, *Het Staatse leger*, dl. II, 341; Zwitser, 'Quotenstelsel', 49-50.
 31. *Nederlands Archievenblad*, jrg.17 (1908-1909), 125-156.
 32. *Verslagen van Rijk's Oude Archieven*, 1907, 159-170.
 33. *Kroniek van het Historische Genootschap Utrecht*, 1874, blz.74-147.
 34. Van Schie, *a.w.*, inv.nrs. 138-148.

Afbeelding 1. Fragment uit de Generale Petitie van 1725, opgesteld door Simon van Slingelandt (foto: RA Gelderland).

en gediverteert, dat het zelfs, bij herlewing van
een vrede, hoopeloos sijnde wesen, die te herbruygen
en mitis dien de vrede, en deszelfs continuatie,
niet kan naerlabon, beweseneen seer ynteres:
: Santz jii essentieel voorwou van bestrugting.

Imanderem, dat het als een bysonder geluk
is aentemerken, dat de vrede, die de Staat al:
: tans geniet, eertong gebiessit voort sul hebben, de
: tijt van twaelf jaeren, en hiels langer, als oujt
: eotijge vrede, heeft geduurt, de dert dat de vre:
: jii bliij is geenigeest. Het berijkt 12 jaenich
: behand, t welike juden jaere 1709, met spagne,
: en de lre Hertogen van Brabant Avienge:
: maecht eorder geweest, sijnde een Staat van twi:
: bles, als van niste, soo als voordasen, by gelijcke
: gelegentheid als de jegenwoordige jnt vrede
: is verouwd. Doy ulleon dierom sij in te taal
: den, dat de Saken want gemeijn my lang sijn
: len bliij van in gelijcke Staat van tranquilliteit
: en vrede sijn, en, omdat het vrede is
: er geen gevaar sijn sijn te drijten, soi niet we
: : sen te compasseren, my mit de ongestadigheit
: aendewelke dörquens de werelde Saken, en soo
: ook die van oorlog en vrede sijn onderkeuigh
: nou mit de ondenkingh, en gewolghich ook mit
: het vreeschrift der vreeschijghheit, niet van alre
: klaer en te meenigmael, van tijt tot tijt besprent
: sijnde, hoe wejnig Staat te maken is ondenkingh
: goede disposities, en demonstratie van genogentheit
: en vreeschijghheit van Mogenheden, met dewelike
: men was in vrede, en hoe die vrede somwilen
: heeft gedient, onde Republij, onverschods, oijt lijt
: te vallen, Hoe want het waer de niste is vreeschijghheit
: die afhankelijch is van het leuen van naburige
: Prinzen, en hoe groote verandering van Saken, de
: sterfvalen vreeschijghheit, meenigwoef te vreeschijghheit

Afbeelding 2. Fragment uit de Staat van Oorlog van 1771, een deel van de cavalerie, ter repartitie van Holland (foto: RA Gelderland).

Hollands
Ruitterij

De Guardes du Corps van
 Sijne Hoogheyt geleijde
 wordende door den Heere
 Hertog van Brunswijk. *l.* 17A. 50308-7-8

Regiment Guardeste
Jadrot.

Leonard Robert van Sont,
 beke. Ritmeester van de
 Luff Compagnie van Sijne
 Hoogheyt 52. 2092-:

Carolus Christiaan Prince
 van Nassau Weylburg 52. 2092-:

Leonardus Houst van Cye 52. 2092-:

Jan Jacob van Leyden 52. 2092-:

Theodorus Timmerman 52. 2092-:

Albert N^o Smickart van
 Schaumburg 52. 2092-:

Regiment Orange
Vristant
3^e en 4^e Esquadron,

Egloind van der Duffen 50. 1832-:

Antonij Leijn van Pabst 50. 1832-:

Carel Rutger Keyser 50. 1832-:

Pieter Heerman 50. 1832-:

Regiment Buijs
3^e en 4^e Esquedron

Remb: Tobias van Podelinga 50. 1832-:

Zeger Eusebius van Honbruck 50. 1832-:

W^m van der Deyn 50. 1832-:

Johan Anthon van Batkuk
 van Pofendorpff 50. 1832-:

Afbeelding 3. Fragment uit de Staat van Oorlog van 1725, onkosten terzake van het muntwezen en pensioenen (foto: RA Gelderland).

<p>als bij haer ho. Mo: met overleg van: (R. N: houts ten meests) dienst van Lande sal worden geoordeelt te behoren, en te voldoen, op. etc van weestrek daer toe bijden laad van houts te depescheren, bedr: woor. prov^e van Gelderland in 1/2 jaer / 1737: 17: —————</p>		311: 9: 9.	
<p>V: Somma. 5011: 10: 5.</p>			
<p>Andere Onkosten ter sake van het Munten van Nijm^e mee.</p>			
<p>Voor de stad Nimmegen ter sake van het Munten van haer Nijm^e in te 4000 L Jaers.</p>		333: 6: 0.	
<p>Voor de stad Kinsphen, ter sake als voren 4000 L Jaers.</p>		333: 6: 0.	
<p>VI: Somma 666: 13: 4.</p>			
<p>Gereformeerde Officieren.</p>			
<p>Van den Heiweel, Capⁿ</p>		50: —	
<p>VII: Somma. Per se.</p>			
<p>Pensioenen der Gereformeerde Officieren nae de Vrede van Rijswijk volgens haer ho. Mo: resⁿ van 11 Dec: 1697, en 27 Nov: 1702.</p>			
<p>Cornet.</p>			
<p>Arent Carel van Eck.</p>		25 —	
<p>Capitein.</p>			
<p>Fred: la Tour</p>		41: 13: 4.	
<p>VIII: Somma 66: 13: 4.</p>			
<p>Pensioenen der Gereformeerde Officieren, nae de Vrede van Utrecht volgens h. h. Mo: resⁿ van 20 Sept: 1712, en 16 Meij 1717.</p>			
<p>Van Dijk van Heanbergen ter Langenburg, Col.</p>			03: 6: 0.
<p>Engelbert Opten Vort d. Col.</p>		66: 13: 4.	
<p>Ritmeeester.</p>			
<p>Pieter Legers</p>		66: 13: 4.	
<p>Capiteins.</p>			
<p>Melchior Daeldels</p>		50: 6: 0.	

*N^o ingelwoege van
 h. h. Mo: resⁿ van 6
 N: 1714 moeten dese
 pensioenen call
 ven, bij hooft van
 placam: of hooft
 der Officieren.*

*N^o ingelwoege van
 h. h. Mo: resⁿ van:
 cesⁿ moeten dese pens
 sioenen calleren
 bij hooft van placam:
 of hooft van Offi:
 cieren. In te
 woen mit het
 cass: van hooft.*

Afbeelding 4 en 5. Fragment uit de Staat van Oorlog van 1755, onkosten voor diverse functionarissen (foto: RA Gelderland).

Officieren van de Justitie.		Ministers en Schootmeesters.	
M ^r Herman A. Hoops, Taxator		Andrius Bruijshans, Predicant	
Treasor. van het kassierboek in de		op 't Andrius, waeroverende.	
Financie van Gelderland	16-13-4.	de Combinatie van Delfzen	50
Baront Banning, Geregteebij.		(Verreicate Kosten	4-3-4.
van van 't Geregteebij Delfzen	10	Jan Gerritsz, Schootmeester op	
Revisie, Geregteebij Scheltz, spoor.		op Andrius	10-6-0.
van het Geregteebij Delfzen	50	Schoot op 't Geregteebij	10-6-0.
Geregteebij Delfzen	20		
Groot Geregteebij, spoor van 't Rijnwegen	25		
Geregteebij Delfzen	20		
Andreas Thielensburg, spoor van 't Rijnwegen	25		
Maatschappij Salomonens, spoor van 't Rijnwegen	25		
Geregteebij van Heinen, spoor van 't Rijnwegen	15		
Cornelis Klot, spoor van 't Andrius	25		
Maar, Robert Biquant, waeroverende			
de de spoor van 't Geregteebij Delfzen			
alhier op broeg en vingeren, spoor van			
Road van Maar, in Delfzen 1750	25		
<p>N. deze plaats bij overlijden van de. van 't Geregteebij Delfzen, spoor van Delfzen op 't Rijnwegen.</p>			
		49 2/3 Somme	
		256-13-4.	
			Minister

Afbeelding 6. Fragment uit de Staat van Oorlog van 1755, onkosten voor de ambassadeurs en gezanten van de Republiek (foto: RA Gelderland).

J. N. Nijler Coll. van een regiments Posters met
 hem en alle andere officieren daar in begrepen. 1005
 L. L. van Creutenach Coll. 200
 Joh. Steffens L³ Coll. 110
 J. A. Martijfelt 1° Major 60
 Fred^o de Verschuur 2° Major 60
 Joh. Frederik Martijfelt 3° Major 60
 Willem Kersboom extra Commis
 van de finantie 200
 in Sommeta.
 330166-1-01.

Deputeerden buyende Provincien
 M. L. Heere van Beckenroode, Adv.
 Ambassadeur in Frankryk 3000 L. s.
 jaars, enter lopende maand 2500
 Fred^o Guil^o de la Broue, zyn predienne
 600 L. s. jaars, enter lopende maand 50
 Denselwe voor mondhoest en wisselgeld.
 275 L. s. jaars, enter lopende maand 22-10-4.
 J. L. H. Baron van Wassenaar,
 Ambas^o in Spagne 15000 L. s. jaars,
 en volgens haar H. Mo. Besol van
 14 July 1705, 5000 L. s. jaars, en
 ter lopende maand 1666-13-4.

Afbeelding 7. Rekest met gunstig appointment van W.C.A. van Westerholt aan de Raad van State over toekenning van een pensioen, 1753 (foto: RA Gelderland).

De Raad heeft na deliberatie goedgevonden en verstaan, te acorderen het verzoek by de requeste gedaan, ten welken einde de Suppl. gehouden sal sijn, dese te vertonen. Aan de Edele Mogende aan de Commisen ter Thesaurie, om door Haeren Raden van State der deselve van het changement in de requeste *in eenigde Nederlanden!* gemelt op de Staat van oorlog aantekening te worden gedaan. *aan den 20 nov. 1753*

Wijff met schuldtige verbiedingheid te komen!

J. Van Haren Willem Carl Alexander Van Westerholt,
 For ordonn. vande gewest sijnde Sous Lieutenant onder het Battaillon
 Raad van State Orange Gelderland inde Comp^{te} vanden Lieutenant
D. V. Roym Colonel Graaf Van Styrum; Dat hij Suppl.
 volgens Acte van haer Koninklike Hoogheid
 in dat den 1ste May 1753. volgens Copie auth.
 hier nevens gevoegt, heeft geobtinierd het
 Sous Lieutenant's pensioen van Willem Gottlieb
 van Schutz van't voors. Battaillon.

Maaromme de Suppliant sig hoord tot
 Edede Mogende seer ootmoediglyk versee-
 kende, dat hy Suppliant in bovengemelde
 qualiteit van Sous Lieutenant op den aan-
 staande Staat van oorlog met het gewone
 pensioen voor den jaare 1754. in plaats
 van den voors. Willem Gottlieb van Schutz
 mag worden gesteld.

J. Welk doende &c.
B. Van Oussenaller

